

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:

Особливості формування ціннісних орієнтацій підлітків у часи війни

Виконала студентка II курсу, групи ЗМПс-21
напряму підготовки 053 «Психологія»
Фролова Олена Миколаївна

Керівник :
кандидат психологічних наук
Ширяєва Тетяна Михайлівна

Рецензент
кандидат психологічних наук, професор
Оксентюк Наталія Володимирівна

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

Оксана МАТЛАСЕВИЧ

Острог-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	7
1.1. Особливості дослідження ціннісних орієнтацій у психології.....	7
1.2. Особливості підліткового віку як ключового періоду формування цінностей	20
1.3. Основні фактори впливу на формування ціннісних орієнтацій.....	23
Висновки до першого розділу	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ЧАС КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ ВІЙНИ	27
2.1. Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження.....	27
2.2. Український та світовий досвід вивчення формування ціннісних орієнтацій підлітків у час кризових ситуацій	30
2.3. Аналіз впливу військових дій на психологічний стан і ціннісні орієнтації підлітків.....	49
2.4. Виявлення ключових факторів, які впливають на формування цінностей у час війни	52
Висновки до другого розділу	54
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВРАХУВАННЯ У ПЕДАГОГІКО-ВИХОВНІЙ РОБОТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ЧАС ВІЙНИ	55
3.1 Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження	55
3.2 Рекомендації для батьків щодо підтримки підлітків у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій.....	57
3.3. Рекомендації для освітян і соціальних працівників щодо створення середовища, що сприяє розвитку цінностей	65
Висновки до третього розділу	74
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Проблема визначення цінностей, що впливають на формування життєвих пріоритетів у підлітковому віці є актуальною в умовах соціуму, який постійно змінюється. Підлітковий вік є критично важливим періодом формування особистості, адже саме в цей час закладаються основи майбутньої системи цінностей, яка визначає життєву позицію, соціальну поведінку та моральні орієнтири індивіда. Особливо ця проблема загострюється в умовах, пов'язаних з війною у країні. Для підлітка, який як особистість знаходиться на етапі становлення, трансформація суспільної свідомості та зміна провідних цінностей може привести до формування розмитої системи цінностей, а руйнування уже частково сформованої системи до складних психічних станів, які можна узагальнено визначити як дезадаптацію. Відсутність необхідних ресурсів для реструктуризації системи цінностей у поєднанні з іншими несприятливими факторами є джерелом депресивних станів та неврозів, які підлітку важко подолати без сторонньої кваліфікованої психологічної допомоги.

Актуальність дослідження. Сучасний світ переживає значні соціальні та культурні трансформації, що обумовлені різноманітними глобальними викликами, серед яких війна займає особливе місце. Українське суспільство у часі повномасштабного військового конфлікту зазнало суттєвих змін, що позначилися на всіх аспектах життя, включно з психологічним станом підростаючого покоління. Війна створює унікальні умови, які, з одного боку, посилюють вплив травматичних факторів, а з іншого — відкривають можливості для розвитку стійкості, формування патріотичних цінностей та усвідомлення важливості соціальної згуртованості.

В умовах війни підлітки зіштовхуються із викликами, які виходять за межі їхнього звичного досвіду: втратою близьких, вимушеним переселенням, загрозою фізичній безпеці. Ці фактори впливають не лише на їхній емоційний стан, але й на процес формування ціннісних орієнтацій. Такі зміни можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки для їхнього подальшого розвитку. Оскільки система цінностей

визначає ставлення до себе, інших і навколишнього світу, дослідження механізмів її формування в умовах війни є важливим завданням сучасної психології.

Мета дослідження полягає у вивченні психологічних особливостей формування ціннісних орієнтацій підлітків у час війни, зокрема, у виявленні ключових факторів, що впливають на цей процес, та розробці рекомендацій для подолання негативних наслідків травматичного досвіду.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконати такі дослідницькі завдання:

- розкрити поняття «ціннісні орієнтації»;
- розглянути стан дослідження проблеми формування ціннісних орієнтацій;
- проаналізувати чинники впливу на формування світогляду підлітків;
- дослідити досвід вивчення особливостей ціннісних орієнтацій у час війни;
- розробити рекомендації для допомоги підліткам у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій.

Об'єктом дослідження є ціннісні орієнтації підлітків, а **предметом** — психологічні механізми їхнього формування в умовах військових дій.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що в умовах війни формування ціннісних орієнтацій підлітків відбувається під впливом особливих чинників, зокрема соціальних, емоційних та культурних, які можуть суттєво змінити пріоритети цінностей, сприяючи розвитку як конструктивних (альтруїзм, патріотизм, емпатія), так і деструктивних орієнтацій (відчуження, агресія, апатія).

Методи дослідження включають теоретичний аналіз наукової літератури з теми, емпіричне опитування підлітків, застосування психодіагностичних методики для вивчення їхніх ціннісних орієнтацій, а також методи статистичного аналізу для обробки отриманих даних.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів для розробки програм психологічної підтримки підлітків у час війни. Отримані дані можуть бути корисними для психологів, педагогів, соціальних працівників, а також для батьків, які прагнуть допомогти дітям зберегти психологічну стабільність та сформувати позитивні ціннісні орієнтації.

Новизна роботи зумовлена відсутністю достатньої кількості досліджень, присвячених формуванню ціннісних орієнтацій підлітків у специфічних умовах війни. Унікальність контексту України під час російської агресії створює можливості для глибшого розуміння цього процесу, що також робить дослідження актуальним для міжнародної психологічної спільноти.

Структура роботи включає три основні розділи. Перший розділ присвячений теоретичному аналізу поняття ціннісних орієнтацій, особливостей їхнього формування у підлітковому віці, а також впливу війни на психологічний стан підлітків. Другий розділ охоплює емпіричне дослідження, зокрема методики, процедуру збору даних та аналіз результатів. Третій розділ спрямований на розробку рекомендацій щодо підтримки підлітків у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій у складних соціальних умовах.

Методологічна база для вивчення ціннісних орієнтацій включає як якісні, так і кількісні методи. Одним з найбільш поширених тест Рокіча для вимірювання термінальних та інструментальних цінностей, який дозволяє не лише визначити ціннісні орієнтації, але і зрозуміти їх ієрархію.

Методи глибинного інтерв'ю та фокус-груп забезпечують якісний аналіз, який дозволяє розкрити уявлення індивідів про їхні цінності, зрозуміти мотиваційні аспекти та виявити вплив соціокультурного середовища, тому такі методи є особливо ефективними у кризових умовах, наприклад під час війни.

Психометричні методи, зокрема використання шкал та анкет, допомагають кількісно оцінити вираженість різних ціннісних орієнтацій. Методика дозволяє

Експериментальні методи дають змогу вивчати зміну ціннісних орієнтацій в залежності від зовнішніх впливів. Наприклад, дослідження під впливом соціальних, економічних або політичних змін дозволяють визначити, які фактори найбільш значущі для переоцінки цінностей.

Апробація дослідження проводилася на базі ДНЗ «Здолбунівське вище професійне училище залізничного транспорту»

Таким чином, дослідження відповідає актуальним потребам сучасного суспільства, спрямоване на розв'язання важливої науково-практичної проблеми, яка має як теоретичне, так і прикладне значення.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Особливості дослідження ціннісних орієнтацій у психології

Проблема ціннісних орієнтацій входить до загальної структури теорії про цінність і формування особистості, а формування її системи є одночасно процесом становлення особистості. Підходи до дослідження цієї категорії розвивалися у різних психологічних школах та напрямках, що сформувало багатогранну методологічну базу для їх вивчення. Науковцями обґрунтовуються різноманітні підходи до формулювання поняття та класифікації ціннісних орієнтацій.

Розглянемо деякі види формулювань:

1. Ціннісні орієнтації – компонент структури особистості, який відображає життєвий досвід ,накопичений особистістю в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості ,з огляду на яку особистість приймає рішення щодо важливих життєвих питань.[15]

2. Ціннісні орієнтації - поняття ,що виражають значущість предметів або явищ соціальної дійсності для особистості або те ,що людина особливо цінує у житті ,у чому вбачає особливий ,позитивний сенс [9]

3. Ціннісні орієнтації –система уявлень особистості про важливе, значуще в житті[4].

Це новоутворення ,що мають організуючий ,регулятивний ,спрямовуючий характер та містять емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти. Вони утворюються під впливом культурного середовища, соціальних умов, сімейного виховання, життєвого досвіду та інших факторів. Система ціннісних орієнтацій базується насамперед на духовних цінностях ,які разом характеризують зміст та спрямованість діяльності ,мотивують та визначають загальний підхід до світу та себе як суб'єкта. Надаючи сенс та спрямованість особистісним позиціям ,поведінці та вчинкам ціннісні орієнтації вони виконують роль повсякденних орієнтирів у предметній та соціальній дійсності ,визначають практичні відносини з

навколишніми предметами та явищами Ціннісні орієнтації зумовлює оточуюче соціокультурне середовище, воно впливає на формування та трансформацію ціннісних орієнтирів. Ціннісні орієнтири є одним із компонентів менталітету, що формується протягом багатьох років із накопичених традицій, цінностей, оцінок і переконань. Сучасне суспільство переоцінює цінності попереднього типу культури та формує нові ідеали та цінності, що викликані потребами сучасності, вони вказують напрям духовного розвитку соціуму і реалізуються через норми повсякденної практичної життєдіяльності. Ця система є суб'єктивним відображенням об'єктивних цінностей, прийнятих в суспільстві. Вона виконує регуляторну функцію, визначаючи вибірковість у ставленні до людей, явищ та предметів навколишнього світу.

При вивченні сучасного стану проблеми цінностей існує взаємозаміна понять, що свідчить про термінологічну і сутнісну неоднозначність цієї категорії. У психологічних дослідженнях спостерігається недиференційованість понять «цінності», «ціннісні орієнтації», що призводить до взаємозаміни та іноді збігається з термінами, які характеризують смислову або мотиваційно-потребнісну сферу.

Цінності в психологічних дослідженнях іноді співвідносяться з бажаннями, потребами та ідеалами. Цінності – це те, що людина особливо цінує в житті, навколишньому світі, людях, матеріальній і духовній культурі; це те, чому вона надає особливого значення [15]. Розвиток особистості відбувається у процесі засвоєння соціального досвіду, який існує у вигляді ідеалів, норм та правил у певному суспільстві. При становленні системи ціннісних орієнтацій особистості проходить ознайомлення з соціальними зразками та формування власної оцінки дійсності. Система цінностей є однією з найважливіших характеристик особистості і вона є тією ланкою, що пов'язує суспільство з індивідом, включає його в систему соціальних відносин, поєднує потреби, інтереси, світогляд людини з його конкретною поведінкою. Між цінностями та поведінкою людини існує двосторонній зв'язок. З одного боку через поведінку та вчинки можна судити про систему ціннісних орієнтацій, з іншого-вона є показником рівня розвитку

особистості. Ціннісні орієнтації залежать від інтересів, бажань, потреб і одночасно активно формують інтереси, поглиблюють та диференціюють бажання. Хоча соціальні установки, інтереси та потреби визначають поведінку особистості, але й самі залежать від ціннісних орієнтацій. Система цінностей як внутрішня основа ставлення індивіда до дійсності дає можливість розкрити механізм поведінки особистості, спрогнозувати та пояснити її.

У психологічному словнику за редакцією В. Давидової стверджується тотожність понять «ціннісні орієнтації» та «цінності» [3]. Цінності виступають, як властивості предмета або явища, характерні йому не від природи і не в силу внутрішньої структури об'єкта, а завдяки залученню до сфери суспільного буття людини. У результаті буття вони стають носіями визначених соціальних відносин. Для суб'єкта (людини) цінності слугують об'єктами його інтересів. У зв'язку з цим поняття ціннісних орієнтацій розглядається на перетині багатьох наук; психології, педагогіки, соціології, філософії. Сучасні психологи, педагоги, філософи і соціологи звертаючись до проблеми формування та розвитку ціннісних орієнтацій особистості, розглядають їх компонентом структури особистості, що характеризує спрямованість і зміст активності індивіда, яка визначає загальний підхід людини до світу, до себе, та надає сенс особистісним позиціям, поведінці, вчинкам.

Поняття аксіології, як науки про цінності було запропоновано французьким філософом П.Лапі у 1902 році і позначало галузь філософії, що досліджує природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини[36].

Проблемі формування ціннісних орієнтацій присвячено роботи багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, які у своїх теоріях спираються на поняття особистості, оскільки ціннісні орієнтації тісно пов'язані з ним, а також із вивченням людської поведінки і спонукань. Питання особливостей формування ціннісних орієнтацій та пошуку шляхів розвитку особистості розглядали багато сучасних психологів та педагогів; І. Бех, С. Максименко, У. Михайлишин, О. Прашко, П. Підкастий, В. Рибалка, Т. Сущенко., Т. С. Яценко. Система ціннісних орієнтацій як процес становлення особистості розглядалась вченими у зв'язку з

самосвідомістю , із направленістю особистості ,через систему установок . Дослідженнями поняття «ціннісні орієнтації», «цінності» у вітчизняній психології займалися М. Й. Боришевський, З. С. Карпенко, Т. С. Яценко.

Деякі дослідники зазначають , що оволодіння системою цінностей пов'язане із спрямованістю діяльності особистості. Він вказують, що цінності є одним з центральних особистісних новоутворень, що виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й завдяки цій якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі аспекти діяльності. З цього приводу вони зауважують, що в діяльності людини із задоволення безпосередніх суспільних потреб проявляється суспільна шкала цінностей. У задоволенні особистісних і індивідуальних потреб за посередництвом суспільно-корисної діяльності реалізується ставлення індивіда до суспільства і, відповідно, до самого себе як частини соціуму. Досліджуючи феномен цінностей, М. Й. Боришевський стверджує, що це значною мірою проблема ставлення суб'єкта до об'єктивних матеріальних і духовних результатів людської діяльності .Він розглядає цінності як джерело розвитку саморегуляції поведінки суб'єкта, вказуючи, що «спрямованість саморегуляції поведінки особистості у значній мірі визначається змістом провідних цінностей» [1].

Існує багато теоретичних підходів до визначення поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації», але єдиної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях не існує.

Когнітивний підхід[13] акцентує увагу на процесах усвідомлення та оцінювання особистістю своїх цінностей. Цінності розглядаються як стійкі переконання і є основою для прийняття рішень, а розуміння процесу сприйняття, обробки та зберігання інформації впливає на поведінку особистостей. Вивчення цих процесів дозволяє розкрити механізми формування наших ціннісних орієнтацій, рішень та переконань.

З точки зору соціолого-психологічного підходу [13]цінність розглядається як сукупність ідей, уявлень та соціально - психологічних новоутворень, що їх супроводжують. Установки, стереотипи та переживання визначають

цілепокладання особистості, вибір засобів та методів діяльності, ступінь послідовності їх реалізації та застосування. Ціннісні орієнтації людини розглядаються як частина цінностей соціальної системи, а етапи формування ціннісних орієнтацій як об'єкти впливу з боку суспільства та його структур.

Етико-естетичний підхід розглядає поняття «цінність», як інтеграцію таких значень[13]:

- характеристики зовнішніх якостей речей та предметів, що виступають об'єктом ціннісного ставлення;

- якості людини, суб'єкта ставлення до зовнішніх речей та предметів; відносини між людьми, завдяки чому цінності стають загально значущими. Цінності мають особистісні прояви, а ціннісні орієнтації – установки, переконання, прагнення, інтереси, наміри, бажання. Процес формування особистості завжди будується на розумінні важливості засвоєння людиною цінностей, якими він буде оперувати у процесі прийняття рішень, виборі стилю поведінки. Цінності покладено в основу суджень. Цінності, які особистість вважає важливими, визначають систему ціннісних орієнтацій

Віково-психологічний підхід в дослідженні ціннісної сфери, заснований на обліку структури психологічного віку як триєдності соціальної ситуації розвитку, психологічних новоутворень та провідної діяльності є перспективним напрямком. На думку Р.Хейвігхерста, головним завданням розвитку є самовизначення в сферах загальнолюдських цінностей і вироблення власної системи цінностей, адже суспільство пропонує безліч цінностей, але шлях у кожного індивідуальний [1]. Е. Еріксон пов'язує пошук шляху формування системи цінностей з вирішенням проблеми ідентичності [3]. В.Франкл співвідносить ціннісні орієнтації з особистісною значимістю соціальних, моральних та культурних цінностей, відображаючих його ставлення до дійсності та регулюючи спрямованість та ступінь зусиль суб'єкта. В.Т. Фоменко розглядає формування ціннісно-сміслових настановлень через призму формування мислення у вигляді готовності до сприйняття будь-якого явища, узгодження вибору цілей та стійкою тенденцією до

прагнення поводити себе у відповідності з власними уявленнями місця в ієрархії системи цінностей [2].

Культурологічний підхід [13] до визначення цінностей обумовлений об'єктивним зв'язком людини з культурою як системою цінностей. Ціннісні орієнтації людини з позиції міри духовного багатства особистості представлено у працях П. Підкастого. Виділяються дві основні групи цінностей:

- цінності життя;
- цінності культури.

До цінностей життя відносять здоров'я, проживання власного життя, спілкування з іншими людьми, які розглядається з позиції соціалізації та моралі, підкреслюючи важливість врахування взаємоповаги під час спілкування. До цінностей культури відносять матеріальні, соціально-політичні (мир, свобода, безпека, справедливість, людяність, суспільний порядок), духовну освіту, науку, мистецтво, що задовольняють потреби особистості. [15].

Ієрархічний підхід у вивченні ціннісних орієнтацій представляє процес формування ціннісних орієнтацій як психодінамічний процес особистісного зростання в інтегрованій взаємодії елементів (зміни по горизонталі) так і у взаємодії всіх рівнів між собою від нижчих рівнів до вищих. Т. Сущенко відзначає, що індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, представляє собою послідовність досить добре розмежованих «блоків» та наводить можливі угруповання цінностей, що об'єднані в блоки на різних підставах, які являють собою свого роду полярні ціннісні системи. Серед термінальних цінностей протиставляються:

- конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) та абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість);
- цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активна діяльна життя) та цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя);

- індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) та цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших);

- активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) та пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість);

Серед інструментальних цінностей вона виділяє наступні протиставлення:

-етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) ;

– цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність);

У. Михайлишин у своїх дослідженнях виділяє такі види цінностей :

- суспільні (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля, старанність); -індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) ;

-конформістські цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність);

-альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів);

- цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) ,

- цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів);

-інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль);

-цінності безпосередньо – емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність) [2].

3. Карпенко виділяє три взаємоперехідні форми існування цінностей: суспільні ідеали, предметне втілення цих ідеалів в діяннях або творах конкретних людей і мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають її до предметного втілення в своїй поведінці і діяльності громадських ціннісних ідеалів.

О.Шмиглюк розділяє ціннісні орієнтації за функціями:

-експресивна. Спонукає людину досягати успіху та транслювати власні цінності іншим;

-адаптивна. Дозволяє людині задоволення своїх потреб за допомогою характерних для суспільства засобів та з урахуванням соціальних цінностей;

-функція захисту особистості. Ціннісні орієнтації фільтрують інформацію та узгоджують з прийнятими цінностями;

-пізнавальна. Здобуття інформації, необхідної для особистості ;

-координативна. Гармонізує психічні процеси

П.Яремко розглядає ціннісні орієнтації як смислові установки, фіксованість яких означає відповідність суспільним нормам і може бути нав'язана людині замість її вільного та відповідального прийняття суб'єктом суспільних відносин. Він розглядає різні етапи формування смислових установок:

- фіксовані установки, які нав'язуються людині суспільними нормами незалежно від її прийняття їх;

- базові установки, які суб'єкт частково приймає добровільно;

- ціннісні орієнтації, які є найвищим рівнем усвідомлення цінностей.

Згідно цій теорії, ціннісні орієнтації є вищим рівнем установок та вони є інтегративними, вільними та відповідально обраними особистістю, які виробляються тільки у індивіда, який дійшов до необхідного ступеню розвитку. Процес переходу від нижчих до вищих рівнів установок відбувається шляхом закріплення в ситуаціях, які відповідають рівню потреб. На нижчому рівні формування фіксованих установок відбувається в простих предметних ситуаціях. Вироблення базових соціальних установок відбувається на рівні участі у соціальній діяльності. Найвищий рівень потреб відображається у ціннісних організаціях та пов'язаний з усвідомленням власної приналежності до суспільства, культури, людства.

Т.Яценко розділяє усвідомлювані та проголошені цінності та стверджує, що вони не можуть повністю визначати поведінку людини в соціумі. При цьому зосереджує увагу на виявленні розбіжностей між тим, що людина свідомо декларує та результатами дій, які наявні всупереч декларованим цілям і цінностям [6].

Л.Коберник поділяє цінності на такі види[5]:

-абсолютні (доброта, любов, свобода, гідність, чесність). Ці цінності є загальними і відображають моральні якості;

-національні (патріотизм, національна гідність, державотворчі прагнення). Ці цінності стосуються національної та політичної позиції особистості;

-громадянські (права і свободи, обов'язки, повага до законів).Ці цінності відображають соціальну та політичну позицію особистості як громадянина;

-сімейні (стосунки у сім'ї, турбота про дітей) Вони стосуються сімейних стосунків особистості;

-особистісні (стиль життя, поведінка) Ці цінності відображають внутрішню психологічну спрямованість.

Серед численних видів класифікації розповсюдженою є розмежування на дві групи[9]:

-колективістські (цінності, які відповідають за життя в соціумі

-індивідуалістські (цінності, які характеризують життя кожного індивіда).

Поширеною є також класифікація цінностей за певними ознаками[9]:

-за об'єктом засвоєння (матеріальні, морально –духовні)

-за метою засвоєння (егоїстичні, альтруїстичні);

-за рівнем узагальненості (конкретні, абстрактні);

-за способом вияву (ситуативні, стійкі);

-за роллю діяльності людини (термінальні, інструментальні);

-за змістом діяльності (пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, наукові, естетичні);

-за приналежністю (особистісні, групові, суспільні, національні, загальнолюдські)

Уявлення про систему цінностей особистості як ієрархії переконань набули поширення також в зарубіжній соціальній психології. . Наприклад, А. Маслоу фактично не розділяє поняття «цінності», «потреби» і «мотиви ».У його теорії групи цінностей утворюють вертикальну ієрархію. Вказується взаємозв'язок: потреби та цінності «представляють собою узгоджену ієрархію, тобто вони залежать один від одного» [3]

. А. Маслоу виділяє основні групи цінностей:

-Б цінності (вищі цінності) які властиві людям, що схильні до самоактуалізації (істина, добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля та ін.);

-Д цінності (нижчі цінності) які орієнтовані на задоволення певної фрустрованої потреби (мир, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека та інші). Займаючи підлегле становище цінності вибираються людьми «заради виживання», досягнення стану гомеостазу Їх реалізація є «абсолютною необхідністю» і виступає передумовою «відчуття і функціонування» вищих «Б-цінностей», або «цінностей розвитку» [3]. Таким чином, ціннісні орієнтації являють собою особливі психологічні утворення і ті цінності, які особистість вважає важливими, визначають систему ціннісних орієнтацій

М. Рокіч визначає цінності як «стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування краще з особистої чи соціальної точок зору, ніж протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування». [8]. Він розглядає цінності як абстрактні ідеї, позитивні чи негативні, які не пов'язані з певним об'єктом або ситуацією, та виражають людські переконання про типи поведінки й актуальні цілі і не мають самостійної спонукальної сили.

Згідно з дослідженнями М. Рокіч, цінності поділяються на дві групи:

-термінальні (визначають довготривалі перспективи життя та усталені норми поведінки, що будуються на соціально визначених еталонах)

- інструментальні (характеризують засоби реалізації та досягнення термінальних цінностей).

Таким чином, система цінностей відображає ідеологію та культуру суспільства, до якого належить людина, а також виражає цінності, які особистість вважає важливими, визначає систему ціннісних орієнтацій.

Історично поняття ціннісних орієнтацій вживалося як засіб розкриття зв'язку між індивідуальною та суспільною складовою свідомості людини, що охоплює

когнітивні та емоційні процеси. цінностей та соціальних норм, які характерні для певної соціальної групи.

Ціннісні орієнтації розглядаються як компонент структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості, з огляду на яку особистість приймає рішення щодо важливих життєвих питань[15].

Сформована система ціннісних орієнтацій має складну багаторівневу структуру[18]. Як елемент структури особистості, ціннісні орієнтації характеризують її внутрішню готовність до здійснення певного виду діяльності з задоволення потреб та інтересів, вказують на можливу спрямованість її поведінки.

Процес формування ціннісних орієнтацій відбувається за умови взаємодії трьох психологічних механізмів: інтеріоризації, ідентифікації, інтерналізації. З допомогою їх особистість сприймає цінність, перетворює у власність та засвоює, транслює через дії у вигляді ціннісних орієнтацій[12].

Інтеріоризація у психології визначається як процес осмислення та внутрішнього усвідомлення зовнішнього досвіду та інформації, перенесення зовнішніх думок, ідей, соціальних норм у внутрішні переконання та поведінку людини.[21] Вона відбувається у широкому діапазоні рівнів від індивідуального до культурного, впливає на мислення, почуття та поведінку у різних ситуаціях. Завдяки механізму інтеріоризації підліток може розвиватися як особистість, формувати свої переконання та ставлення до життя. При позитивному зовнішньому впливі у нього формується конструктивне внутрішнє усвідомлення, збалансований розвиток особистості, при негативному-безкритичне сприйняття негативних стереотипів, шкідливих переконань та культурних норм. Це складний та багатогранний процес, який допомагає індивіду краще розуміти себе та зовнішній світ, критично оцінювати інформацію та свої внутрішні переконання. Інтеріоризація пов'язана з поняттям самоідентифікації, як процесу визначення себе через осмислення своїх особистих характеристик, ролей та статусу у суспільстві, що є важливим для розвитку самоповаги та здорової самосвідомості.

Ідентифікація в психології визначається як процес сприйняття індивідом рис, що відповідають соціальним стандартам або поведінковим моделям інших людей, до яких він прагне бути схожим [21]. За допомогою ідентифікації людина навчається вирішувати певні завдання за зразком поведінки інших людей, приймаючи їх риси характеру та поведінку та формує власну особистість. При збалансованій ідентифікації підліток формує власну особистість на основі досвіду та поведінки значимих осіб, при перенасиченій чи недостатньо збалансованій може втрачати власну індивідуальність, підсилюючи риси інших або намагаючись виокремитися, ігнорувати свою унікальність. Збалансований процес ідентифікації важливий для підтримання психічного здоров'я, він дозволяє сприймати себе та бути собою, одночасно бути відкритим до нових досвідів та вивчення соціальних ролей інших людей. Вплив ідентифікації на взаємини з оточуючими дає підлітку відчуття приналежності та підтримки певної групи, розвиває емоційний зв'язок з її членами. Особливе значення ідентифікація має в психотерапевтичній практиці, допомагаючи розкрити особистісні риси та сприяти розумінню внутрішніх конфліктів вона сприяє здійсненню розвитку та зростання індивіда, збалансовуючи вплив інших на самоідентифікацію.

Інтерналізація у психології це процес, який припускає свідоме і активне сприйняття навколишнього світу та активне відтворення прийнятих норм та цінностей у своїй діяльності, прийняття відповідальності та інтерпретацію подій як результат власної діяльності[4]. У формуванні особистості інтерналізація забезпечує процес розвитку особистості шляхом детермінування міжкультурних взаємодій, збагачує ціннісну свідомість, впливає на відношення до себе, оцінку своїх особистісних якостей та професійної майстерності.

Ці механізми регулюють спрямованість та ступінь зусиль суб'єкта, визначають цілі та мотиви організації діяльності і в значній мірі впливають на формування ступеня зрілості особистості.

Дослідженням впливу механізмів формування присвячені роботи багатьох вчених. Розглядаючи механізм інтеріоризації цінностей багато дослідників вважають її невід'ємною частиною формування гармонійно розвинутої особистості, яка здатна приймати участь у соціальній взаємодії та яка проходить при посередництві засвоєння соціальних норм та необхідною умовою для якої є емоційне ставлення та дієве відношення людини. Я.Гудачек виділив етапи засвоєння цінностей: надходження інформації про існування цінності, власне тлумачення інформації, активна діяльність прийняття чи відторгнення, включення її до власної системи. Л.Колберг розглядає формування ціннісних орієнтацій за допомогою проходження індивідом стадій морального розвитку, в результаті якого суспільні цінності інтеріоризуються та їх дотримання стає внутрішньою потребою особистості [5] .

Засвоєння цінностей за допомогою процесу ідентифікації вивчав З.Фрейд спочатку для інтерпретації сновидінь, потім для аналізу процесів засвоєння зразків поведінки інших значущих осіб. Ч.Х. Кулі використовував для тлумачення процесу поняття «дзеркальне Я» та «первинні групи», де і відбувається процес ідентифікації. За думкою деяких дослідників саме цей механізм утворює одну з форм відображеної суб'єктності, коли в якості суб'єкта активності відтворюється в собі зовсім інша людина та її цілі.

Інтерналізація як запорука формування ціннісних орієнтацій розглядається в психоаналітичному підході як засіб для задоволення потреб стосунків та які зберігаються та стають частиною самого індивіда. З. Фрейд виділив дві форми: рання форма інтерналізації або первинна ідентифікація та вторинна інтерналізація. Явище інтерналізації в біхевіоризмі визначається як перехід від соціального наочання значущих дорослих до здатності підлітка контролювати власну поведінку. Тлумачення інтерналізації в соціально-психологічному підході поєднує два аспекти: як синонім соціалізації та як сукупність когнітивних та мотиваційних процесів для трансформації зовнішніх соціальних вимог у внутрішні вимоги

особистості. Спільним для всіх підходів є тлумачення явища інтерналізації через призму прийняття та засвоєння

1.2. Особливості підліткового віку як ключового періоду формування цінностей

Кожна вікова група має свої специфічні особливості розвитку особистості. Формування системи ціннісних орієнтацій має відбуватися у процесі становлення особистості та проявлятися у стилі життєдіяльності. Підлітковий вік, як перехід від дитинства до дорослості, має специфічну відмінність усіх сторін розвитку у цей період: фізичну, моральну, розумову, соціальну. При цьому відбувається становлення якісно нових утворень, одним з яких є система ціннісних орієнтацій, які виражаються у ставленні до вищих цінностей: людина, життя, суспільство, праця і які визначають орієнтири діяльності та поведінки особистості. Формування ціннісних орієнтацій проходить під впливом панівної в суспільстві системи цінностей, яка змінюється в процесі історичного розвитку. У системі є певна ієрархія, яка полягає в тому, що різні цінності мають певний ступінь суспільності, де одні конкретизують зміст і місце інших. Життєві цінності є внутрішніми зобов'язаннями людини перед собою, вона не може їх порушити, бо при цьому перестає існувати як особистість. Важливо сформувати ціннісні орієнтації саме у осіб підліткового віку, адже цей вік – один із головних етапів становлення особистості, період активного формування її фізичної, інтелектуальної, соціальної та духовної сфери.

На сьогодні існують розбіжності у термінології підліткового періоду, оскільки для кожної особистості цей період проходить по-різному. Тлумачення вікових рамок зокрема дають такі вчені[2].:

- Г.А. Жук, В.І. Кожухар, І.Б. Слюсар, які визначають підлітковий вік 11-14 років;
- А.Й. Капська – від 11-12 до 15-16 років;
- В.Г. Крисько – передпідлітковий вік (8-11 років), підлітковий вік (11-14 років);

-А.В.Мудрик - молодший підлітковий вік (10-12 років),старший підлітковий вік (12-14 років).

Підлітковий вік, як період формування ціннісної сфери особистості та її структур було визначено К. Гілл, Е.Еріксон, Ж.Піаже, Л.Колберг та іншими дослідниками.

У наш час глибинних перетворень особливості підліткового віку є серйозною соціально-психологічною проблемою. Зміни вимог до особистості викликають зміни в оцінці особистістю себе, власних досягнень та цінностей. Розглядаючи об'єктивні причини виникнення проблеми можливо виділити:

- розбіжності у вимогах суспільства до підлітків та дорослих ,між правами та обов'язками. Підлітку необхідно за відносно короткий віковий період опанувати більш складну сферу життя дорослих;

- швидкий темп змін у фізичному та психічному стані, характері реакцій на зовнішні зміни Спостерігаються великі розбіжності в індивідуальних темпах розвитку однолітків ,прояви акселерації;

- накопичення проблем виховання .Діяльність підлітка сприймається дорослими інше ,ніж самим підлітком .Механізм переживання емоцій, який необхідний для регуляції поведінки та діяльності , ще не сформований повністю, а нездатність або небажання підлітка передбачати або враховувати наслідки своїх вчинків може викликати нерозуміння з боку дорослих та приводити до проблем у спілкуванні. Звуженість соціальних зв'язків, недостатність усвідомлення важливості прийняття іншої точки зору викликає посилення емоційного дискомфорту ,недостатнє відчуття особистої належності до суспільства ,усвідомлення свого місця у ньому;

- психологічні зрушення у ході статевого дозрівання , коли статева незалежність набуває соціального значення .Змінюється самосприйняття підлітком самого себе через формування нового вигляду та усвідомлення оцінки оточуючих .

Отже, одночасно, спостерігаються такі негативні прояви, як дисгармонія в будові особистості та позитивні ,як зростання самостійності ,різноманітність

стосунків з ровесниками та дорослими ,розширення сфери діяльності .Даний період дозволяє людині вийти на нову соціальну позицію ,сформувати ставлення до себе ,як до члена суспільства.

Сенситивність підліткового періоду сприяє процесу формування ціннісних орієнтацій як стійкої властивості та сприяє становленню світогляду. Особливістю підліткового віку є прагнення до самопізнання, оцінки власних здібностей та можливостей, посилення саморефлексії.

Серед ознак, притаманних психологічному розвитку підлітка науковці виділяють такі загальні ознаки[13]:

- перегляд ціннісних уявлень ,їх більша деперсоніфікація;
- лібералізація ціннісних уявлень,(розвиток ієрархії цінностей, якій починають підкорятися процеси прийняття рішень та поведінка);
- принцип моральних обов'язків,(формування здатності застосування однакових критеріїв оцінки до себе та оточуючих, використання загальнолюдських принципів ,як основи моральної поведінки)

У ціннісній свідомості підлітків виділяють такі основні характеристики[22]:

- амбівалентність, поєднання протилежних оцінок;
- мінливість, нестабільність;
- поєднання елементів різних цінностей;
- домінування прагматичних установок;
- орієнтація на отримання насолод,
- стійка політична індіферентність, відсутність вираженого інтересу до політики та владних відносин;

Переважаюча кількість результатів досліджень підтверджують тенденцію про зацікавленість підлітків у задоволенні насамперед матеріальних та гедоністичних потреб . Сьогодні більша частина підлітків, плануючи вибір майбутньої професії, керуються лише її прибутковістю. Частково це можна пояснити складною ситуацією в країні, яка спричинила появу певних фінансових труднощів у деяких родинах. Позитивною тенденцією можна вважати пріоритетність сім'ї для більшості підлітків.

Передові наукові підходи базуються на важливості та визначальності підліткового віку як фази життєвого циклу. До молодих людей потрібно ставитися як до особистостей ,оскільки соціально- психологічні фактори мають таке ж значення, як і біометричні, тобто здоров'я підлітків нерозривно пов'язано з їх соціальним розвитком. На таких висновках наголошувалося у регіональній моніторинговій доповіді ЮНІСЕФ 2020 року »Молодь ,що змінюється»[16].

Деякі вчені вважають, що до початку періоду юнацького віку ціннісні орієнтації остаточно сформовані в цілісну систему, яка тісно пов'язана з іншими характеристиками людини. Але подальший розвиток особистості продовжується, людина накоплює індивідуальний життєвий досвід, який впливає на певні зміни в системі цінностей.

1.3. Основні фактори впливу на формування ціннісних орієнтацій

Теоретичний аналіз досліджень вченими структури соціально-психологічних чинників ,які впливають на процес формування ціннісних орієнтацій виділяє [10] трикомпонентну структуру самосвідомості : пізнання, ставлення та поведінка, які позначають когнітивний, афективний та поведінковий компоненти . У складі когнітивного компонента крім пізнання є ще і уявлення, а у складі афективного- мотивація до дій.

Система цінностей у підлітковому віці формується швидко та опосередковано, через призму інтелектуальних можливостей особистості, її психологічних якостей, переконань. Формування ціннісних орієнтацій особистості відбувається під впливом різних умов, які можуть складатися незалежно від суб'єкта, діяти опосередковано, неорганізовано, мати некерований характер. У такому випадку зародження ціннісних орієнтацій можливо розглядати як процес їхнього становлення. З початком організованого впливу на їх становлення та цілеспрямоване створення спеціальних умов такий процес набуває характеру формування ціннісних орієнтацій. Виділяють такі чинники формування ціннісних орієнтацій:

- зовнішні (соціальне середовище ,в якому зафіксовано цінності) ;
- внутрішні (потреби, інтереси, властивості особистості)

Вплив зовнішніх умов обумовлений соціальною природою психіки людини, його спрямованість та спосіб визначається вбудованими соціальними автоматизмами регулювання, оточуючими людьми. Здійснювати засвоєння соціально ціннісного змісту людині дозволяють особливості її внутрішнього світу, які формуються у особистості протягом її життя та розвитку. Соціальні фактори, які впливають на формування системи ціннісних орієнтацій підлітка за думками дослідників [11]:

- родина, в якій він зростає;
- навчальний заклад, де він отримує освіту;
- підліткові неформальні групи, де він проводить дозвілля.

Багатьма дослідниками [38] відзначається тісний зв'язок мотиваційної сфери з особистості з її ціннісними орієнтаціями. Розмежовуючи соціально-психологічний та загально-психологічний підходи щодо дослідження особливостей формування ціннісних орієнтацій розділяють їх як сферу соціалізації індивіда в соціальній психології та як вивчення вищих мотиваційних структур в загальній психології та вказуючи важливість функції вибору особистості, яка допускає перевагу одного мотива над іншими, керуючись ціннісними орієнтаціями [3]

Висновки до першого розділу

У психології теоретичний аналіз підходів до визначення поняття «ціннісні орієнтації» є складним та різноманітним. У різних теоретичних підходах надаються різні інтерпретації поняття « цінності» та «ціннісні орієнтації» та різні методологічні підходи до їх дослідження. Дослідження ціннісних орієнтацій має комплексний характер, включає в себе когнітивні та емоційні аспекти, пов'язане з дослідженням системи цінностей та особливостями її формування

Для дослідження ціннісних орієнтацій важливо застосовувати мультиметодний підхід, який досягається комбінуванням кількох методів та дозволяє отримати більш повне та об'єктивне розуміння понять « цінності» та «ціннісні орієнтації».

Вивчення впливу війни на ціннісні орієнтації особистості підліткового віку є актуальною темою та на її важливість вказують особливості формування світогляду підлітків. Сучасна система дослідження ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку, незважаючи на зв'язок з ідеями попередніх років, має специфічний характер. Її особливості детерміновані зміною соціального життя у зв'язку з військовими діями. Формування системи ціннісних орієнтацій ,яке має відбуватися у процесі становлення особистості та проявлятися у стилі життєдіяльності проходить у надзвичайно складних непередбачуваних обставинах війни, зміни умов життя та соціального оточення. При цьому відбувається становлення якісно нових утворень, одним з яких є система ціннісних орієнтацій, які виражаються у ставленні до вищих цінностей: людина ,життя ,суспільство ,праця і які визначають орієнтири діяльності та поведінки особистості у майбутньому. Основним змістом цінностей особистості виступають її моральні, світоглядні переконання, а формування ціннісних орієнтацій проходить під впливом панівної в суспільстві системи цінностей, яка зараз активно змінюється в процесі розвитку.

Дослідження зарубіжних та українських науковців виявили вплив війни на переоцінку цінностей, зміну ієрархії цінностей та формування нових ціннісних орієнтацій у підлітків.

Розгляд та аналіз поглядів науковців дає можливість визначити, що формування ціннісних орієнтацій відбувається за умови взаємодії трьох психологічних механізмів: інтеріоризації, ідентифікації, інтерналізації. З допомогою їх підліток як особистість сприймає цінність, перетворює у власність та засвоєну цінність транслює через дії у вигляді ціннісних орієнтацій

Інтеріоризація є багатогранним процесом, який допомагає розуміти себе та оточуючий світ, діяти усвідомлено, стати особистістю з адекватною самосвідомістю та самоповагою.

Ідентифікація як процес визначає ставлення індивіда до себе та інших людей, впливає на формування системи цінностей особистості та взаємин її з оточуючим світом.

Інтерналізація забезпечує процес розвитку особистості шляхом детермінування міжкультурних взаємодій, збагачує ціннісну свідомість, впливає на відношення до себе, оцінку своїх особистісних якостей.

Після аналізу зарубіжних та вітчизняних досліджень було виявлено, що незважаючи на велику кількість досліджень, в наукових дослідженнях психологічної науки не існує єдиного розуміння термінів «ціннісні орієнтації», «цінність».

Отже, дослідження понять «цінності» та «ціннісні орієнтації» в психології є складним процесом та потребує мультисистемного та мультидисциплінарного підходів. Розуміння особливостей формування ціннісних орієнтацій для підтримки та й в часи війни сприятиме поліпшенню соціальної взаємодії, розвитку ефективних стратегій комунікації з підлітками та формуванню системи позитивних цінностей у суспільстві у воєнні та післявоєнні роки в Україні.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ У ЧАС КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ ВІЙНИ

2.1. Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження

Дослідження проводилися на основі вибірки з учнів ДНЗ «Здолбунівське вище професійне училище залізничного транспорту» міста Здолбунів. Вибірка складалась з учнів першого року навчання, які мали досвід перебування в зоні військового конфлікту. Участь в опитуванні взяли 20 чоловік з різних груп першого року навчання.

Для збору даних було використано методи анкетування та спостереження. Запитання в анкеті були спрямовані на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистостей, системи цінностей, інтересів. Спостереження проводилися за реакціями учнів у різних ситуаціях, пов'язаних з військовим конфліктом.

На першому етапі дослідження проводився теоретичний аналіз наукових джерел з питань формування системи цінностей підлітків та особливостей її формування в умовах війни. Було визначено, що в підлітковому віці формується система цінностей, яка визначає її ціннісні орієнтації. На цей процес можуть впливати різні чинники, які можуть змінити пріоритети та склад цінностей. Деякі з цих чинників мають більший вплив в умовах війни в країні.

На другому етапі проводилося анкетування та діагностика учнів, спостереження за їхньою поведінкою. Для емпіричного вивчення було використано такі діагностичні методики:

- тест» Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова ;
- опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова.

Третій етап дослідження передбачав обробку та аналіз отриманих даних. На цьому етапі були розроблені рекомендації для педагогів, соціальних працівників

щодо створення середовища, що сприяє розвитку позитивних цінностей. Рекомендації базуються на отриманих результатах дослідження та враховуватимуть специфіку ситуації, пов'язаної з активними бойовими діями в країні. Ці рекомендації будуть стосуватися ціннісно-мотиваційної сфери підлітків в умовах військових дій, можливості використання соціально-педагогічних прийомів та педагогічних технологій, які забезпечують формування позитивних ціннісних орієнтацій та підвищення мотивації для навчання та розвитку особистості. Також будуть розроблені рекомендації для батьків щодо підтримки підлітків у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій, які допоможуть їм забезпечити стабільність у родинному середовищі та підтримку підліткам під час надзвичайних ситуацій військового стану.

Для емпіричного вивчення було використано такі діагностичні методики:

-тест » Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості;

-опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова для визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій.

Тест » Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова використовується для дослідження ціннісних орієнтацій особистості. Він складається з 36 питань, які охоплюють шість основних ціннісних орієнтацій:

- традиційність;
- самоствердження;
- стимулювання;
- безпека;
- конформізм;
- альтруїзм

У тесті використовується шкала 5-ти бальної оцінки, де 1-«абсолютно не важливо», а 5-«абсолютно важливо. Відповіді людини на запитання дозволяють визначити рівень вираженості кожної ціннісної орієнтації у особистості. Цей тест є

одним з найпоширеніших тестів для діагностики ціннісних орієнтацій та використовується як в діагностичних дослідженнях, так і в клінічній практиці. Оцінка рівня вираженості ціннісних орієнтацій дає можливість встановити наявність потенційних проблем у психічному стані та визначити можливі шляхи їх подолання.

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова використовується для визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій. Він складається з 32 питань та побудований на основі шести шкал:

- ставлення до роботи;
- ставлення до інших людей;
- ставлення до грошей;
- ставлення до влади;
- ставлення до соціальних норм.

П'ять шкал з'ясовують зазначені вище параметри, а шоста шкала створена для визначення соціальної бажаності відповідей опитуваних. Шоста шкала соціальної бажаності містить сім тверджень та відображає схильність особистості представляти себе з найбільш вигідної для себе сторони, тенденцію відповідати на питання згідно розуміння соціальних норм. Саме соціальна бажаність є найважливішим джерелом зниження вірогідності різних методик психодіагностики, тому в опитувальнику враховується цей феномен. Шкала соціальної бажаності містить сім тверджень, які свідчать про бажання опитуваного представляти себе з найбільш вигідної для себе сторони. Наприклад, твердження цієї шкали: « Я завжди говорю правду », « Якщо на мене кричать, я завжди стримуюсь », « Я завжди приходжу в школу без запізнення ». Питання в опитувальнику розставлені у певному порядку, починаються з твердження, яке не викликає захисної реакції у підлітків та відноситься до шкали соціальної бажаності.

Опрацьовані матеріали згідно методології дослідження дають можливість виявлення особливостей формування ціннісно- мотиваційної сфери особистостей в умовах воєнного стану.

2.2. Український та світовий досвід вивчення формування ціннісних орієнтацій підлітків у час кризових ситуацій

Вплив війни на особистості та соціум є багатогранною проблемою. Війна має далекосяжні наслідки, вносить зміни у всі сфери життя людей. Військові конфлікти негативно впливають на різні аспекти життя людини, однак підлітки можуть відчувати цей вплив найбільше, оскільки саме в цьому віці відбуваються значущі психічні зміни і особистість стає найбільш вразливою. Переживання страху, невизначеності, втрати і стресу викликають як короткострокові, так і довгострокові зміни в свідомості. Одним з головних аспектів вивчення впливу військових дій на ціннісні орієнтації підлітків полягає у розумінні змін внутрішнього світу особистості, його ставлення до військового конфлікту та його наслідків. Це необхідно для розуміння впливу війни на формування системи цінностей. В умовах війни формування ціннісних орієнтацій може відбуватися хаотично або під впливом зовнішніх, часто деструктивних факторів. З іншого боку, війна також може сприяти розвитку певних позитивних цінностей, таких як патріотизм, почуття єдності, солідарність, співчуття до інших та готовність допомагати.

Практична значимість вивчення цього питання полягає у можливості розробки ефективних рекомендацій для психологічної підтримки та реабілітації, спрямованих на збереження та відновлення психологічного благополуччя підлітків.

В умовах військового конфлікту часто відбуваються зміни у системі цінностей особистості. Більш важливими стають цінності безпеки та виживання, ніж цінності задоволення потреб та особистого розвитку.

Однак не всі підлітки однаково реагують на ці виклики. Психологічні особливості, індивідуальні ресурси, рівень підтримки з боку сім'ї та суспільства

значно впливають на те, як саме відбувається формування ціннісних орієнтацій. Підлітки з високою емоційною стійкістю та здатністю до рефлексії мають більшу імовірність адаптації до стресових умов і збереження здорових цінностей. Ті ж, хто не мають доступу до адекватної підтримки, ризикують опинитися в зоні підвищеного ризику щодо дезорієнтації в системі цінностей. Важливо розуміти, що психологічні наслідки переживання військових дій можуть тривати довгий час і підліткам необхідно докладати зусилля та спиратися на підтримку дорослих значимих людей для відновлення та адаптації. Саме тому надання підтримки та ресурсів для стабілізації та покращення їх психоемоційного стану є пріоритетним в умовах військового конфлікту.

Наукові дослідження, проведені медичною школою в Єрусалимі [32] підтверджують, що вплив війни на психіку людини може різним за часом, проявами, наслідками. Стан гострого стресу може перейти у тимчасовий та помірний, але у підлітків з несформованими навичками саморегуляції може привести до серйозних психічних травм, які можуть привести до негативних наслідків для здоров'я, депресії, зловживання психотропними речовинами та посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Дослідження, проведені в США, підтверджують, що травматичні події війни, пережиті підлітками, можуть мати довгочасний та різноплановий вплив на здоров'я та благополуччя. Результати наукового проекту по дослідженню наслідків військових дій університету штату Огайо (2012 рік) вказують, що багато людей, які пережили війну, поступово адаптуються до нової реальності та відновлюються. Деякі з них навіть відчують внутрішнє піднесення, появу нових можливостей у відповідь на стресові обставини та події. Це явище можна пояснити теорією Хабфолла (1998 р.), яка стверджує, що травматичні події можуть привести одночасно до втрат та до отримання важливих ресурсів. Таким чином, вплив надзвичайних травматичних подій може привести до розуміння цінності життя, що обумовить підвищення досягнень та рівня задоволеності життям [33].

Серед досліджень особливостей ціннісних орієнтацій підлітків під час війни в Україні можливо виділити дослідження Корнієнко С.О. Ціннісні орієнтації

підлітків зі сходу України”. У ньому було здійснено аналіз ціннісних орієнтацій підлітків Донецької та Луганської областей у період 2014 по 2016 рік. Автор виявив, що жителі сходу України віддають перевагу цінностям, пов’язаним з сім’єю, здоров’ям та друзями, мають високий рівень національної свідомості[31].

За основи для порівняльного дослідження формування ціннісних орієнтацій було взято аналогічне дослідження, проведене у 2021 році у місті Харкові [38].

Для досягнення поставлених завдань були використані наступні методичні дослідження:

- теоретичний літератури та результатів попередніх емпіричних досліджень;
- психодіагностичний метод з застосуванням-тесту» Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості та опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова для визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій.

У таблиці 2.1 представлена ієрархічна структура показників термінальних цінностей[24]

Таблиця 2.1

Таблиця вибірки термінальних цінностей опитаних

Термінальні цінності	Результат
Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість)	34%
Здоров’я (фізичне та психічне)	
Життєва мудрість (зрілість суджень)	33%
Матеріальне забезпечення (відсутність матеріальних труднощів)	25%
Щасливе сімейне життя	24%
Кохання (фізична та духовна близькість з коханою людиною)	21%
Цікава робота	20%
Краса природи і мистецтва	17%

Наявність добрих та вірних друзів	15%
Громадське визнання (повага оточуючих)	12%
Продуктивне життя (використання своїх можливостей, сил)	8%
Свобода (самостійність, незалежність у словах та вчинках)	7%
Розвиток	
Творчість	6%
Впевненість в собі	
Щастя інших (розвиток і вдосконалення інших людей)	5%
	4%
	4%
	2%

Аналізуючи перші три показники дослідження ми можемо побачити, що більшість підлітків до початку повномасштабної війни віддали перевагу показнику « Активне діяльне життя » як найважливішій цінності, можливо через те що на протязі двох попередніх років вони у зв'язку з пандемією навчались дистанційно і ймовірно, відчували відсутність або недостатність міжособистісного спілкування та активного соціального життя, яке вони вели до початку пандемії.

Цінність «Здоров'я» знаходиться на другому місці в ієрархії цінностей. Вона завжди була переважаючою для усіх людей і підлітки також обрали її як значущу саму по собі (термінальну) цінність.

Вибір цінності « Життєва мудрість » можливо свідчить про бажання сучасних підлітків прагнути до самовдосконалення.

Водночас ми бачимо, що підлітки надали малий відсоток позитивних відповідей на цінність «Творчість», що можливо свідчить про те, що підлітки не приділяють творчості важливого значення у своєму житті. Низький показник цінності « Щастя інших », що може свідчити про те, що розвиток нації та суспільства не є пріоритетним для сучасних підлітків і це може бути пов'язано з розповсюдженням індивідуалізму.

У таблиці 2.2 наведена ієрархічна структура інструментальних цінностей

Таблиця 2.2

Таблиця вибірки інструментальних цінностей опитаних

Інструментальні цінності	Результат
Незалежність (здатність діяти самостійно)	30%
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	25%
Відповідальність (уміння тримати своє слово)	20%
Життєрадісність (почуття гумору)	19%
Акуратність (вміння тримати речі в порядку)	15%
Самоконтроль(стриманість, самодисципліна)	14%
Високі запити (високі вимоги до життя та до себе)	12%
Сміливість у відстоюванні своєї думки	12%
Чуйність (дбайливість до інших)	10%
Старанність (дисциплінованість)	8%
Вихованість (гарні манери)	6%
Раціоналізм (вміння приймати обдумані рішення)	6%
Широта поглядів (повага до іншої точки зору)	4%
Чесність	4%
Ефективність в справах	2%

Аналіз показників таблиці дозволяє зробити висновки, що найважливішою інструментальною цінністю для них є «Незалежність», що пов'язано з особливостями самопізнання у підлітковому віці та бажанням відділити себе, як особистість, від батьківського піклування. Вибір цінностей «Освіченість» та «Відповідальність» вказує на розуміння важливості самодостатності та здатності діяти незалежно для досягнення своїх цілей. Прагнення до самостійності та розуміння важливості високого рівня освіти, відповідальності за вчинки та вибір життєвої стратегії перекликаються з вибором такої термінальної цінності як «Життєва мудрість». Це означає розуміння, що в сучасному житті вища освіта все більш необхідна для знаходження роботи та досягнення кінцевої мети-мудрості

життя. Вибір опитуваними такої інструментальної цінності як » Відповідальність» можливо співвідносити з вибором термінальної цінності «Здоров'я», що вказує на розуміння, що стан їх здоров'я залежить від відповідального ставлення до нього.

Аналіз результатів психодіагностичного дослідження визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова

Дані дослідження наведені у таблиці 2.3

Таблиця 2.3

Розподіл вибірки по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова

Назва шкали	% вибірки
Ставлення до роботи	39%
Ставлення до інших людей	67%
Ставлення до грошей	24%
Ставлення до влади	19%
Ставлення до соціальних норм	26%
Соціальна бажаність	27%

Аналізуючи дані розподілу вибірки підлітків за методикою по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова можна зробити наступні спостереження:

-шкала «Ставлення до роботи». 39% опитуваних вказують на високий рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на важливе значення цієї цінності, вмотивованість до досягнення успіху ;

-шкала «Ставлення до інших людей».67% опитуваних вказують на високий рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на важливе значення цієї цінності, потребу у спілкуванні та підтримці від інших людей;

- шкала «Ставлення до грошей».24% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності для їхнього життя, вмотивованість для досягнення фінансового успіху;

- шкала «Ставлення до влади». 19% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, вмотивованість до лідерства, досягнення авторитету, їм важливо мати вплив на інших людей;

- шкала «Ставлення до соціальних норм». 26% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, для них важливо дотримання норм та правил, прийнятих в суспільстві;

- шкала «Соціальна бажаність». 27% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, для них важливо бути сприйнятими позитивно, отримувати схвалення від інших людей.

Дані розподілу вибірки вказують на різницю рівнів сформованості ціннісних орієнтацій серед опитаних. Частина проявляє високий рівень сформованості ціннісних орієнтацій до роботи, інших людей, соціальних норм та грошей. Однак, частина підлітків проявляє середній та низький рівень сформованості ціннісних орієнтацій, що вказує на те, що вони приділяють увагу різним сферам свого життя та не мають ще достатньо сформованої системи цінностей. Також опитування виявило велику кількість підлітків з середнім рівнем соціальної бажаності, що вказує на потребу позитивного сприйняття соціальним оточенням.

У таблиці 2.4 представлені показники сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Таблиця 2.4.

Показники сформованості ціннісних орієнтацій

Показники	Сформовані ціннісні орієнтації	Формуються ціннісні орієнтації	Несформовані ціннісні орієнтації
Результат	57%	38%	5%

Аналіз даних таблиці 2.4 показує, що більшість підлітків (57% від загальної кількості опитаних) вже мають сформовану систему ціннісних орієнтацій, тобто

володіють психологічним механізмом диференціації, який допомагає їм орієнтуватися у світі цінностей, робити вибір та підпорядковувати свої дії важливим для них цінностям.

Підлітки, які перебувають на етапі формування ціннісних орієнтацій (38% від загальної кількості опитаних) мають достатньо розвинений механізм психологічної диференціації, але ще не повністю визначили свої життєві пріоритети та знаходяться в процесі формування системи цінностей.

Підлітки, у яких психологічний механізм диференціації ще не сформований, а значить вони перебувають на етапі активного формування, коли вони зазнають впливу різних цінностей, складають 5 % від загальної кількості опитаних. Саме ця частина підлітків потребує додаткового навчання та соціально-психологічної підтримки для розвитку свого психологічного механізму диференціації.

Отже дані таблиці 2.4 вказують на наявність різних етапів формування ціннісних орієнтацій у підлітків, розбіжність у сформованості системи цінностей. Це може бути пов'язано з особливостями формування процесу самопізнання та самоідентифікації.

У таблиці 2.5 наведені результати порівняння сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Таблиця 2.5

Порівняння сформованості ціннісних орієнтацій

Стан сформованості	Порівняння	Різниця
Сформовані-формуються	56 %- 38%	18%
Сформовані-несформовані	56% - 5%	51%
Формуються-несформовані	38% -5%	33%

Аналіз даних таблиці 2.4 вказує на невеликий відсоток розбіжності (18 %) між підлітками з сформованими ціннісними орієнтаціями та тими, які знаходяться на етапі формування, що можливо пов'язано з індивідуальним фізіологічним та психологічним розвитком. Різниця у 51 % між підлітками з сформованими та несформованими ціннісними орієнтаціями можливо пов'язана з певними проблемами особистостей, система цінностей яких не сформована або переживає значні зміни. Різниця між

підлітками, ціннісні орієнтації яких формуються та несформовані (33 %) можливо пов'язана з процесом формування особистісних якостей.

Зміни у суспільному житті, пов'язані з початком повномасштабної війни мають вагомий вплив на певні ціннісні орієнтації та рівень сформованості та стійкості життєвих цілей.

Психодіагностичне дослідження проводилося серед групи підлітків, які стали свідками бойових дій в Україні. Були використані тести «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості та опитувальника визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова для визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій.

1.Тестування засобами методики «Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості проводилося шляхом оцінювання опитуваними кожної цінності за 5 – бальною шкалою в порядку зростання їх значимості, що дозволяє виявити систему цінностей підлітка. Аналіз результатів здійснювався за кількістю балів та за такими змістовними блоками:

- етичні цінності;
- цінності спілкування;
- цінності справи;
- індивідуалістичні цінності;
- конформістські цінності;
- альтруїстичні цінності;
- цінності самоствердження;
- цінності прийняття інших.

Це дослідження дало можливість виявити особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітків, які були свідками бойових дій. Загальна вибірка респондентів- 20 осіб віком 14-15 років.

Це дослідження дало змогу зрозуміти, як змінюється процес формування ціннісних орієнтацій та складові системи цінностей під впливом війни. Результати аналізу можуть бути корисними для розуміння впливу військових конфліктів на

молоде покоління, врахування особливостей їх потреб у подальшій соціальній підтримці.

У таблиці 2.6 наведено результати аналізу виявлених термінальних цінностей

Таблиця 2.6

Розподіл вибірки термінальних цінностей

№	Термінальна цінність	Результат в балах
1	Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість)	4,1
2	Здоров'я (фізичне та психічне)	4,6
3	Життєва мудрість (зрілість суджень)	4,2
4	Матеріальне забезпечення (відсутність	4,3
5	матеріальних труднощів)	
6	Щасливе сімейне життя	4,5
7	Кохання (фізична та духовна близькість з коханою людиною)	3,4
8	Цікава робота	3,6
9	Краса природи і мистецтва	2,9
10	Наявність добрих та вірних друзів	4,2
11	Громадське визнання (повага оточуючих)	3,2
12	Продуктивне життя (використання своїх	4,1
13	можливостей, сил)	
14	Свобода (самостійність, незалежність у словах та вчинках)	3,5
15	Розвиток	3,6
16	Творчість	2,1
17	Впевненість в собі	3,2
18	Щастя інших (розвиток і вдосконалення інших людей)	2,9
19	Розваги (приємне проведення часу)	2,8

Незважаючи на зміну деяких пріоритетів розвитку особистості, фізичне та психічне здоров'я залишається важливими термінальними цінностями для підлітків. За результатами опитування найменш вагомими залишаються термінальні цінності, пов'язані з розвитком інших людей, що імовірно пов'язано з індивідуалістичною спрямованістю у сучасному суспільному житті цінності

Серед найчастіше обраних були термінальні цінності «Здоров'я», « Щасливе сімейне життя», « Матеріальне забезпечення», «Життєва мудрість»

Першою за пріоритетом вибору було «Здоров'я» (4,6), що вказує на розуміння ними важливості фізичного та психічного здоров'я для щасливого повноцінного життя, їх бажання мати можливість насолоджуватися життям без проблем зі станом здоров'я.

Другим за пріоритетом вибору підлітків було « Щасливе сімейне життя» (4,5), що свідчило про важливість сімейної підтримки та благополуччя в їх житті. Пріоритетність цієї цінності пов'язана з військовими діями, тому що підлітки зрозуміли важливість збереження гармонійних сімейних стосунків.

Третім за пріоритетом вибору підлітків було « Матеріальне забезпечення» (4,3), що вказує на оцінювання важливості достатку та стабільності у своєму майбутньому, усвідомлення наявності необхідних ресурсів для забезпечення потреб та можливості розвитку. Також цей вибір вказує на розуміння залежності власного матеріального забезпечення як запоруки самостійності та незалежності від батьків, можливості відчувати себе дорослим та відповідати узагальненому зразку бажаного соціального статусу.

Четвертими за пріоритетом були «Наявність добрих та вірних друзів» та «Життєва мудрість» (4,2), що підкреслило важливість соціальних зв'язків та підтримки однолітків як складової їх емоційного благополуччя. Важливість дружнього спілкування взаємопов'язана з життєвою мудрістю, вмінням приймати обґрунтовані рішення та впливає на соціальне благополуччя підлітка. Складності та порушення цієї сфери викликають зміни в поведінці, тяжкі емоційні переживання, можуть викликати стійку дезадаптивну поведінку та сформувати негативну систему суджень та неадекватну самооцінку. І навпаки, задоволення провідної потреби

підлітка-бути визнаним серед своєї групи сприяє позитивному особистісному розвитку та форсуванню адекватної самооцінки.

Далі в ієрархії цінностей ідуть «Активне діяльне життя»(4.1) та «Продуктивне життя» (4,1), які також взаємопов'язані між собою розумінням підлітками прикладання певних власних зусиль для задоволення певних потреб та можливості подальшого розвитку.

Найменш значущими термінальними цінностями підлітки визначили такі цінності як «Розваги»(2,1) та «Творчість»(2,1), що вказує на зниження важливості цих цінностей у зв'язку з соціально-економічною ситуацією в країні під впливом військових дій.

У таблиці 2.6 наведені результати аналізу інструментальних цінностей

Таблиця 2.6

Розподіл вибірки інструментальних цінностей

№	Інструментальна цінність	Результат
1	Незалежність (здатність діяти самостійно)	4,3
2	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	4,1
3	Відповідальність (уміння тримати своє слово)	3,5
4	Життєрадісність (почуття гумору)	4,5
5	Акуратність (вміння тримати речі в порядку)	3,3
6	Самоконтроль(стриманість, самодисципліна)	4,45
7	Високі запити (високі вимоги до життя та до себе)	2,3
8	Сміливість у відстоюванні своєї думки	3,4
9	Чуйність (дбайливість до інших)	3,3
10	Старанність (дисциплінованість)	2,2
11	Вихованість (гарні манери)	4.1
12	Раціоналізм (вміння приймати обдумані рішення)	3,9
13	Широта поглядів (повага до іншої точки зору)	3.3
14	Чесність	3,9
15	Ефективність в справах(працьовитість, продуктивність)	3,9

Серед інструментальних цінностей найважливішими для підлітків стали «Життєрадісність (почуття гумору)»(4.5) та «Самоконтроль(стриманість, самодисципліна)»(4,45). Вибір цих цінностей вказує на важливість для підлітків у часи війни радіти життю незважаючи на жодні складнощі, отримувати позитивні емоції від буденних справ, бути впевненими у кращому. Здатність самоконтролю дозволяє контролювати емоції, стримувати імпульсивну поведінку, що дає можливість досягати поставлених цілей та завдань. Необхідність самоконтролю для виконання більшості задач ,для гармонійного поєднання освіти, роботи, підтримка дружніх стосунків дає можливість зовнішнього балансу та внутрішньої стабільності, що є необхідним у стані війни. Розуміючи особливості військового стану (відключення електроенергії, часті повітряні тривоги) підлітки надали перевагу цим цінностям, щоб знаходити в собі сили цінити дрібниці життя та не впадати в негативні емоції.

Вибір таких наступної цінності, як « Незалежність (здатність діяти самостійно)»(4,3) вказують на пов'язано з особливостями самопізнання у підлітковому віці та бажанням відділити себе як особистість, від батьківського піклування. Але зміщення цієї цінності на третє місце в діагностичній процедурі після початку повномасштабної війни у порівнянні з діагностикою до повномасштабних бойових дій в Україні вказує на зміцнення родинних зв'язків та зміну в ієрархії системи цінностей.

Вибір наступних інструментальних цінностей «Освіченість (широта знань, висока загальна культура)»(4,1) та «Вихованість (гарні манери)»(4,1) та їх однакові кількісні результати вказують на розуміння підлітками необхідності високого рівня знань та рівня загальної культури, вміння себе гідно поводити у суспільстві для успішної соціалізації та авторитетного визнання у соціальному середовищі однолітків.

Вибір опитуваними підлітками таких інструментальних цінностей «Рационалізм (вміння приймати обдумані рішення)»(3.9) та «Чесність (правдивість,

щирість)»(3,9),» Ефективність в справах(працьовитість, продуктивність)»(3,9) вказують на тенденцію у середовищі підлітків дотримання відповідальності за власні рішення та цінності правдивих та чесних відносин у спілкуванні, адекватної оцінки продуктивності своєї праці.

Середні місця у ієрархії цінностей відведені таким інструментальним цінностям як « Широта поглядів (повага до іншої точки зору)»(3,3), « Акуратність (вміння тримати речі в порядку)» (3,3) , «Чуйність (дбайливість до інших)»(3.3), що вказує на розуміння підлітками важливості поваги до оточуючих, вміння жити у колективі та дбати про інших для створення добросусідських відносин.

Найнижче місце у ієрархії цінностей опитуваних підлітків займає інструментальні цінності » Високі запити (високі вимоги до життя та до себе)»(2,3) та «Старанність (дисциплінованість)»(2,2),що може вказувати на низький рівень сформованості емоційно-вольової сфери осіб підліткового віку, певну дезадаптацію у зв'язку з пережитими ситуаціями військового конфлікту.

Загальний висновок за результатами тестування за методикою М.Рокича вказує на пріоритетність певних термінальних та інструментальних цінностей серед осіб підліткового віку. У порівнянні результатів діагностики у час до повномасштабної війни та після її початку визначається зміни в ієрархічній побудові місць цінностей «Життєрадісність (почуття гумору)»та «Самоконтроль(стриманість, самодисципліна)»,які стали для підлітків зараз більш важливими, ніж були раніше. Навпаки, такі цінності як «Розваги», «Активне діяльне життя» стали менш важливими для підлітків, ніж раніше.

Загальна картина показує ,що найбільш значимими для підлітків є як особисті цінності, пов'язані з внутрішнім станом (здоров'я, щастя, спокій), так і з зовнішнім станом (сім'я, матеріальне благополуччя, друзі).Про бажання підлітків стати успішними особистостями, впевненими в собі, освіченими свідчить їх прагнення до саморозвитку, самоконтролю та освіченості.

Важливо вказати, що деякі цінності (краса природи та мистецтва, творчість, розваги) отримали низький рівень результату , що може бути пов'язано зі змінами у сучасному світі, де підлітки можуть більше зосереджуватися на технологічних новинках та практичних заняттях.

Варто зазначити, що в результатах діагностики було виявлено певне зміщення системи цінностей підлітків в бік індивідуалізації, надання більшого значення власним потребам та бажанням, ніж колективним інтересам та суспільним нормам.

Загалом, результати дослідження за методикою М.Рокича надають великий обсяг інформації про пріоритети в системі цінностей. Ця інформація може бути використана батьками, психологами та освітянами для покращення розуміння потреб та бажань осіб підліткового віку, розробки програм та стратегій розвитку підлітків у відповідності з ієрархією їх системи цінностей.

2.Аналіз результатів психодіагностичного дослідження визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова є інструментом для вимірювання рівня сформованості ціннісних орієнтацій та пріоритетів. Він дозволяє отримувати діагностичну інформацію про важливість цінностей для особистості. Охоплюючи визначення широкого спектра цінностей, які відображають різні сфери життя та соціальних взаємовідносин він дає можливість визначити пріоритетність цінностей для індивіда. В опитувальник входять питання, які стосуються відношення до таких цінностей:

- особисте щастя;
- матеріальна забезпеченість;
- сім'я;
- кар'єра;
- соціальні відносини;
- культура.

Отримані результати аналізуються, обробляються та інтерпретуються для з'ясування пріоритетності цінностей та рівня сформованості ціннісних орієнтацій, що дає можливість зрозуміти значущість цінностей для конкретної особистості.

Результати дослідження наведені в таблиці 2.7

Таблиця 2.7

Розподіл вибірки по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій
О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова

Назва шкали	% вибірки
Ставлення до роботи	70%
Ставлення до інших людей	60%
Ставлення до грошей	60%
Ставлення до влади	20%
Ставлення до соціальних норм	40%
Соціальна бажаність	20%

Аналізуючи дані розподілу вибірки підлітків за методикою по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова можна зробити наступні спостереження:

-шкала «Ставлення до роботи». 70% опитуваних вказують на високий рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на важливе значення цієї цінності, вмотивованість до досягнення успіху ;

-шкала «Ставлення до інших людей».60% опитуваних вказують на високий рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на важливе значення цієї цінності, потребу у спілкуванні та підтримці від інших людей;

- шкала «Ставлення до грошей».60% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності для їхнього життя, вмотивованість для досягнення фінансового успіху;

- шкала «Ставлення до влади». 20% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, вмотивованість до лідерства, досягнення авторитету, їм важливо мати вплив на інших людей;

- шкала «Ставлення до соціальних норм». 40% опитуваних вказують на високий рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, для них важливо дотримання норм та правил, прийнятих в суспільстві;

- шкала «Соціальна бажаність». 20% опитуваних вказують на середній рівень сформованості ціннісної орієнтації, що вказує на розуміння значення цієї цінності, для них важливо бути сприйнятими позитивно, отримувати схвалення від інших людей.

Дані розподілу вибірки вказують на різницю рівнів сформованості ціннісних орієнтацій серед опитаних. Частина проявляє високий рівень сформованості ціннісних орієнтацій до роботи, інших людей, соціальних норм та грошей. Однак, частина підлітків проявляє середній та низький рівень сформованості ціннісних орієнтацій, що вказує на те, що вони приділяють увагу різним сферам свого життя та не мають ще достатньо сформованої системи цінностей. Також опитування виявило велику кількість підлітків з середнім рівнем соціальної бажаності, що вказує на потребу позитивного сприйняття соціальним оточенням.

У таблиці 2.8 представлені показники сформованості ціннісних орієнтацій підлітків

Таблиця 2.8.

Показники сформованості ціннісних орієнтацій

Показники	Сформовані ціннісні орієнтації	Формуються ціннісні орієнтації	Несформовані ціннісні орієнтації
Результат у відсотках	70%	20%	10%

Аналіз даних таблиці 2.4 показує, що більшість підлітків (70% від загальної кількості опитаних) вже мають сформовану систему ціннісних орієнтацій, тобто

володіють психологічним механізмом диференціації, який допомагає їм орієнтуватися у світі цінностей, робити вибір та підпорядковувати свої дії важливим для них цінностям.

Підлітки, які перебувають на етапі формування ціннісних орієнтацій (20% від загальної кількості опитаних)ще не повністю визначили свої життєві пріоритети та знаходяться в процесі формування системи цінностей.

Підлітки, у яких психологічний механізм диференціації ще не сформований, а значить вони перебувають на етапі активного формування ,коли вони зазнають впливу різних цінностей складають 10 % від загальної кількості опитаних. Саме ця частина підлітків потребує додаткового навчання та підтримки для розвитку свого психологічного механізму диференціації.

Отже дані таблиці 2.8 вказують на наявність різних етапів формування ціннісних орієнтацій у підлітків, розбіжність у сформованості системи цінностей. Це може бути пов'язано з особливостями формування процесу самопізнання та самоідентифікації.

У таблиці 2.9 наведені результати порівняння сформованості ціннісних орієнтацій

Таблиця 2.9

Результати порівняння сформованості ціннісних орієнтацій

Стан сформованості	Порівняння у %	Різниця в %
Сформовані-формуються	70 %- 20%	50%
Сформовані-несформовані	70% - 10%	60%
Формуються-несформовані	20% -10%	10%

Аналіз даних таблиці 2.4 вказує на великий відсоток розбіжності (50%) між підлітками з сформованими ціннісними орієнтаціями та тими, які знаходяться на етапі формування, що можливо пов'язано з індивідуальним фізіологічним та психологічним розвитком. Різниця у 60 % між підлітками з сформованими та несформованими ціннісними орієнтаціями можливо пов'язана з певними

проблемами особистостей, система цінностей яких не сформована або переживає значні зміни. Різниця між підлітками, ціннісні орієнтації яких формуються та несформовані (10 %) можливо пов'язана з процесом формування особистісних якостей.

Загальний висновок психодіагностичного дослідження за методикою по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова вказує на наявність та розповсюдженість різних видів ціннісних орієнтацій у опитаних підлітків. Більша частина мають збалансовану систему цінностей та приділяє увагу різним аспектам життя, таким як праця, дотримання соціальних норм, взаємини з друзями, збереження здоров'я, щасливі сімейні відносини. Це може вказувати на формування у них позитивної та збалансованої системи цінностей, здорових ціннісних орієнтацій, що сприяє їх психологічному та соціальному розвитку.

Аналіз шкали соціальної бажаності виявив частину підлітків з високим рівнем показника соціальної бажаності, що може вказувати на проблему у самооцінці як суб'єкта соціальної взаємодії та сигналізувати про незакриту потребу у позитивному сприйнятті соціальним оточенням.

В цілому, методика психодіагностичного дослідження по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова допомагає отримати інформацію про пріоритетність ціннісних орієнтацій та визначити рівень їх сформованості у опитаних підлітків.

Ця інформація може використовуватися при розробці методичних матеріалів, стратегій та програм для освітян, соціальних працівників та батьків.

Важливо врахувати, що особистості можуть мати різний рівень прояву сформованості ціннісних орієнтацій, тому потрібен індивідуалізований підхід до розвитку їх потреб. Для підлітків з високим показником рівня соціальної бажаності необхідно створення сприятливого соціального середовища, яке може включати

розвиток навичок соціальної взаємодії, підтримку групової позитивної динаміки для підвищення позитивного впливу.

Узагальнюючи можливо визнати, що аналіз відповідей опитуваних за методикою визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова надає корисну та актуальну інформацію для визначення ціннісних орієнтацій підлітків та особливостей їх формування.

2.3. Аналіз впливу військових дій на психологічний стан і ціннісні орієнтації підлітків

Військовий конфлікт призводить до руйнування інфраструктури місця постійного проживання, економічних труднощів, порушення соціальних зв'язків, створювати загрозу безпеці громадян та провокувати нестабільність у суспільстві, що впливає на функціонування соціуму. Масові переселення у більш безпечні місця, розлуки з родиною та близькими, психологічні та фізичні травми негативно впливають на ментальне здоров'я людей.

Під час війни особистість підлітка, який перебуває в періоді інтенсивного фізичного, емоційного та когнітивного розвитку та формує свою самоідентичність, є особливо вразливою у всіх сферах життя. Військові дії можуть порушити нормальний процес розвитку через переживання стресових ситуацій, підвищену ситуаційну тривожність, виникнення почуттів безпорадності. Впливаючи у підлітковому віці на формування системи цінностей вона може перекручувати їх та змінювати пріоритети та сприйняття навколишнього світу. Несприятливий вплив війни на систему ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку може проявлятися у втраті віри у можливість мирного життя, появі песимістичного світогляду, почуття беззахисності та безнадійності, невизначеність майбутнього. Соціальні погляди можуть змінюватися, з'явитися відчуження від свого оточення, прояви агресивної поведінки, небажання виконувати певні соціальні ролі.

За даними досліджень [12], якщо підлітки стали свідками активних бойових дій, у них часто спостерігаються гострі емоційні реакції на події навколо: істерики, емоційні вибухи, ступор. Під впливом психотравмуючих обставин вони можуть втратити здатність до співпереживання, що є захисним механізмом психіки. Ті, хто перебуває у безпечному середовищі, можуть відчувати почуття вини за себе роздратованість за свою неможливість вплинути на ситуацію. Недостатньо сформована така цінність, як безпека життя, може спонукати підлітків до ризикованих вчинків.

Вплив війни не завжди є негативним. [12]. Деякі підлітки можуть знайти мотивацію для саморозвитку, повірити в свої сили, сприймаючи війну як можливість для проявлення себе та допомоги іншим. Важливу роль відіграє емоційна стійкість індивіда, високий рівень якої допомагає справитися з негативним досвідом і пристосуватися до нових обставин, розглядаючи труднощі як тимчасові перешкоди.

Для дослідження впливу війни на формування ціннісних орієнтацій підлітків використовуються різні теорії. Розглянемо деякі з них [12],:

-теорія стресу та травми. Згідно цієї теорії війна може створювати травматичні події та стресові ситуації, які впливають на недостатньо сформовану систему ціннісних орієнтацій підлітків. Військові дії можуть привести до зміни сприйняття цінностей та переконань внаслідок втрати близьких людей, звичного соціального середовища;

-теорія соціалізації. Згідно цієї теорії підлітки вчаться нормам, наслідують переконання, формують систему цінностей у своєму соціальному середовищі. Війна впливає на формування ціннісних орієнтацій шляхом зміни соціального оточення, втрати значимих для підлітка людей, експозицією до нових цінностей та ідеологій;

-теорія посттравматичного зростання. Згідно цієї теорії після прийняття травматичного досвіду війни існує можливість появи позитивних змін у житті

людини. Зміна ціннісних орієнтацій та засвоєння нових цінностей (важливість безпеки, взаємодії та відчуття солідарності) допомагають знайти нові сили для особистісного зростання;

-теорія соціального впливу. Згідно цієї теорії вплив соціального середовища(родина, значимі дорослі та друзі, медіапростір) на формування ціннісних орієнтацій може змінюватися під час війни у зв'язку зі зміною взаємодії з оточуючим середовищем.

Ці теорії допомагають зрозуміти механізми та проаналізувати фактори, які впливають на формування ціннісних орієнтацій підлітків у контексті війни. Їх використання дозволяє розширити знання про особливості сприйняття цінностей під час військових дій та сприяє ефективній розробці рекомендацій для підтримки підлітків.

Важливим кроком для розуміння особливостей ціннісних орієнтацій підлітків у часи війни є огляд підходів та методологія .Дослідники використовують у своїх дослідженнях такі підходи[31]:

-опитування та анкетування. Цей підхід передбачає використання опитувальників або стандартизованих анкет, які дають можливість збирати кількісні дані .Можливо використання шкал, які оцінюють певні ціннісні поняття. Цей підхід дає можливість зіставити ціннісні орієнтації різних груп підлітків (ті, які перебувають в зоні бойових дій з тими, хто не зазнає такого впливу);

-квалітативні дослідження. Цей підхід передбачає проведення спостережень, інтерв'ю у фокус-групах. Він дає можливість зрозуміти переживання та набутий досвід , способи пристосування до складних умов та їх вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітків в контексті війни. Цей метод дозволяє отримати більш детальну та контекстуальну інформацію про життя та переконання підлітків;

-компаративні дослідження. Цей підхід передбачає порівняння ієрархії ціннісних орієнтацій підлітків із зони військових дій з ієрархією ціннісних

орієнтацій підлітків, які проживають в безпечних умовах . Він дозволяє виявити специфічні особливості систем цінностей та їх зміни;

-довготривалі спостереження. Цей підхід дає можливість вивчити еволюцію ціннісних орієнтацій впродовж тривалого періоду. Він дозволяє спостерігати зміни в системі цінностей певних особистостей та виділити фактори, які впливають на ці зміни.

Ці підходи надають загальне уявлення про дослідження особливостей формування ціннісних орієнтацій підлітків у час війни. Важливо розуміти, що для отримання повного та всебічного розуміння впливу війни на формування системи цінностей підлітків дослідження повинні бути мультиметодними та мультидисциплінарними.

Отже, теоретичні дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у часи військових дій вказують на перевагу цінностей, пов'язаних з сім'єю, здоров'ям, безпекою та демонструють високий рівень патріотизму та національної свідомості.

2.4. Виявлення ключових факторів, які впливають на формування цінностей у час війни

У надзвичайних обставинах війни процеси внутрішніх трансформацій та інтенсивного процесу фізичного, емоційного та когнітивного розвитку ускладнюються різноманітними чинниками:

-травми та стресові події. Військові дії можуть привести до фізичних, та психологічних травм серед підлітків, вони можуть стати жертвами або свідками насильства, що може залишити глибокий слід в емоційних переживаннях та вплинути на зміну системи цінностей;

-психосоціальний стрес. Переміщення з постійного місця проживання через військові дії, зміна соціального оточення, втрата близьких можуть сильно вплинути

на підлітка, викликаючи підвищену загальну та ситуативну тривожність, депресивний стан та зміну напряму впливу на формування системи цінностей;

-соціальна ізоляція. Підлітки, які пережили активні бойові дії та вимушене переселення можуть почувати себе відокремленими від інших однолітків під впливом власного негативного досвіду, а не маючи можливості відновити звичний ритм життя через руйнування інфраструктури та місцевої спільноти не бажати вступати в нові соціальні контакти;

-зміна потреб особистості. Сформована раніше система цінностей може переживати значну трансформацію, переважання потреб безпеки та задоволення фізіологічних потреб над іншими потребами;

-зміна інтересів особистості. Сформовані раніше пріоритетні напрямки інтересів та плани на майбутнє можуть змінюватися або знецінитися для підлітка у зв'язку з переоцінюванням важливості певних цінностей;

-зміна властивостей особистості. Зміни у стані здоров'я підлітка чи близьких людей можуть змінити певні риси характеру та викликати прояви агресивності, відстороненості від життя, небажання навчатися та інші вияви дезадаптованої поведінки;

Важливо враховувати, що вплив війни на формування ціннісних орієнтацій є індивідуальним та залежить від різних факторів (інтенсивність бойових дій, тривалості війни, особистісні характеристики, підтримки оточуючих людей, доступність ресурсів для реабілітації. Особливості формування ціннісних орієнтацій у кризовій ситуації військових дій можуть викликати зниження рівня життєстійкості, яка виявляється через ряд важливих рис особистості, таких як соціальна компетентність, висока адаптивність, впевненість у собі та соціальному оточенні, відповідальність та вмотивованість. Життєстійкість та сформована система позитивних цінностей стають ключовими факторами у забезпеченні успішної соціалізації підлітків, їх повноцінного становлення як особистості. У той же час негативними передумовами для формування системи позитивних цінностей

та високого рівня життєстійкості є низький рівень взаємодії з соціальним оточенням, низька самооцінка як частини соціуму та як особистості.

Висновки до другого розділу

За результатами емпіричного дослідження було виявлено, що такі термінальні цінності, як « здоров'я », « матеріально забезпечене життя », « Щасливе сімейне життя », « наявність хороших та вірних друзів » є пріоритетними для підлітків. Ці отримані результати можуть свідчити про прагнення миру та спокійного життя не тільки для себе, а і для оточуючих. Серед виявлених інструментальних цінностей пріоритетними стали цінності « життєрадісність », « самоконтроль », « вихованість », що може вказувати на важливість для підлітків у час війни стану внутрішнього спокою та вміння радіти кожній миті життя.

Загальний аналіз отриманих результатів показує, що велике значення підлітки надають особистим цінностям, пов'язаним з наповненістю внутрішнього світу та внутрішнім станом (щастя, здоров'я, спокій) та впливу зовнішніх факторів та соціального оточення (сім'я, друзі, матеріальне благополуччя). Про бажання підлітків стати успішними особистостями, впевненими у собі свідчить зацікавленість у саморозвитку, освіченості, самоконтролі.

Аналіз відповідей опитаних за методикою визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій по опитувальнику для визначення ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимової вказує на наявність різниці у рівнях сформованості ціннісних орієнтацій .

Важливим є виявлена наявність у більшості підлітків збалансованої системи цінностей та сформованих ціннісних орієнтацій, де для них є зацікавленість у різних аспектах життя (праця, дотримання соціальних норм, взаємини з іншими). Це свідчить про формування у них позитивних ціннісних орієнтацій, які сприяють їх психологічному, фізичному, соціальному розвитку.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВРАХУВАННЯ У ПЕДАГОГІКО-ВИХОВНІЙ РОБОТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ЧАС ВІЙНИ

3.1 Характеристика вибірки, методів та етапів дослідження

Дослідження, присвячене психологічним особливостям формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах війни, проводилося на базі ДНЗ «Здолбунівське вище професійне училище залізничного транспорту». Учасниками дослідження стали учні першого року навчання, які мали безпосередній досвід перебування у зоні військового конфлікту. Вибірка включала 20 осіб із різних груп, що дозволило забезпечити репрезентативність для аналізу впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на ціннісно-мотиваційну сферу підлітків у цих специфічних умовах.

Для досягнення поставлених цілей дослідження використовувалася низка методів, що поєднували як кількісні, так і якісні підходи. Основними методами стали:

1. **Анкетування.** Його завданням було дослідити ціннісно-мотиваційну сферу учнів, їх систему цінностей, пріоритети та інтереси. Запитання в анкеті були адаптовані для врахування специфіки військової ситуації та її впливу на життєві орієнтири підлітків.

2. **Спостереження.** Воно дозволило зібрати додаткові дані про реакції учнів у різних ситуаціях, особливо пов'язаних із темами війни та стресовими подіями.

3. **Психодіагностичні методики.** Серед них було використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча в модифікації Б. Круглова, який дозволив оцінити ієрархічну структуру ціннісних орієнтацій особистості. Крім того, застосовувався опитувальник визначення ціннісних орієнтацій, розроблений О.С. Недибалюк і Н.Ю. Максимовою, для аналізу рівня сформованості ціннісних орієнтацій.

Тест Рокіча складався з 36 питань, охоплюючи такі аспекти, як традиційність, самоствердження, стимулювання, безпека, конформізм та альтруїзм. Відповіді оцінювалися за шкалою від 1 («абсолютно не важливо») до 5 («абсолютно важливо»), що дало можливість виявити домінуючі цінності в системі орієнтацій учасників. Опитувальник Недибалюк і Максимової, який включав 32 питання, сприяв деталізації даних про сформованість ціннісних орієнтацій.

Дослідження було структуровано у три основні етапи:

1. **Теоретичний етап.** На цьому етапі здійснювався аналіз наукової літератури з питань формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці, зокрема в умовах кризових ситуацій, таких як війна. Було визначено основні теоретичні підходи до вивчення цінностей, що дали основу для подальшої емпіричної частини.

2. **Емпіричний етап.** Він включав проведення анкетування та діагностики учнів із використанням вищезгаданих методик, а також спостереження за їхньою поведінкою в навчальному середовищі. Цей етап дозволив виявити специфіку впливу війни на систему цінностей підлітків, а також визначити фактори, які сприяють або, навпаки, перешкоджають формуванню позитивних ціннісних орієнтацій.

3. **Аналітико-рекомендаційний етап.** На основі отриманих даних було проведено аналіз результатів із використанням методів статистичної обробки. Результати дослідження стали основою для розробки рекомендацій для педагогів, соціальних працівників і батьків. Вони включали стратегії створення сприятливого середовища для розвитку позитивних цінностей, формування стійкості до стресових факторів та підвищення мотивації до навчання.

Важливим аспектом дослідження було врахування впливу військової ситуації на психологічний стан підлітків. Емпіричні результати продемонстрували, що в умовах війни особливого значення набувають цінності безпеки, підтримки сім'ї, взаємодопомоги, патріотизму, а також індивідуальної стійкості. Водночас у частини учасників спостерігалось зниження зацікавленості у соціальних і творчих цінностях, що свідчить про негативний вплив стресу на їхню мотиваційну сферу.

Рекомендації, розроблені за результатами дослідження, включають:

- Створення у навчальних закладах атмосфери довіри та взаємопідтримки, що сприятиме емоційному відновленню підлітків.
- Використання інтерактивних методів навчання, які залучають учнів до обговорення моральних та етичних питань, сприяючи усвідомленню цінностей.
- Впровадження програм психологічної підтримки, які допоможуть підліткам краще справлятися зі стресовими ситуаціями та розвивати навички емоційної стійкості.
- Акцент на цінностях патріотизму, взаємопідтримки та гуманізму через інтеграцію відповідних тем у навчальні програми та позакласну діяльність.

Таким чином, проведене дослідження не лише дозволило глибше зрозуміти механізми формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах війни, але й надало практичні рекомендації для їхньої підтримки та розвитку, що є актуальним для сучасного українського суспільства.

3.2 Рекомендації для батьків щодо підтримки підлітків у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій

В умовах війни підлітки переживають надзвичайно складний емоційний, психологічний та соціальний період свого розвитку. Цей час супроводжується підвищеною тривожністю, невизначеністю майбутнього, постійною адаптацією до змін і втратою звичного способу життя. Формування ціннісних орієнтацій у такій ситуації стає ключовим завданням не лише для самих підлітків, а й для їхніх батьків, які є головними наставниками у процесі становлення особистості. Дії батьків у цей період можуть стати визначальними у створенні моральних орієнтирів, які допоможуть підліткам знаходити смисли, розвивати стійкість і гуманність навіть у складних життєвих обставинах.

Перш за все, батькам слід усвідомити, що основа для формування позитивних ціннісних орієнтацій у підлітків закладається через довірливі стосунки в родині. Спілкування має бути відкритим, щирим і позбавленим осуду. Підлітки часто переживають внутрішні конфлікти, почуття невпевненості у собі та світі, а також

пошук власного місця в житті. Для того щоб допомогти їм у цьому, батьки повинні демонструвати підтримку, терпіння і готовність вислухати. Важливо уникати тиску на підлітка з приводу його почуттів чи вибору, адже цінності формуються не через примус, а через внутрішнє усвідомлення та переживання. Розуміння і прийняття емоцій дитини допоможе їй відчувати захищеність і впевненість у близьких людях.

Другим важливим аспектом є приклад власної поведінки. Підлітки вчаться цінностям, спостерігаючи за своїми батьками, тому ті мають демонструвати на практиці принципи, які хочуть прищепити своїм дітям. Якщо батьки говорять про важливість чесності, доброти, взаємодопомоги, то ці якості повинні бути частиною їхнього повсякденного життя. У час війни це може виражатися в різних формах, наприклад, через участь у волонтерських ініціативах, підтримку інших людей, активну громадянську позицію. Підлітки часто переймають те, що бачать, а не те, що чують. Тому особистий приклад є найпотужнішим інструментом виховання.

Також важливим є створення можливостей для обговорення важливих питань, пов'язаних із життєвими цінностями. Батьки можуть ініціювати розмови про смисли людського життя, моральність, відповідальність за власні дії, важливість підтримки ближніх і любові до своєї країни. Такі розмови сприяють розвитку критичного мислення та розумінню того, що життєві цінності є індивідуальним вибором, який залежить від глибокого осмислення власного досвіду. Батькам варто ставити відкриті запитання, які стимулюють підлітка до роздумів, а не пропонувати готові відповіді. Це дозволяє дитині самостійно прийти до висновків, які мають для неї вагоме значення.

У період війни підлітки особливо потребують допомоги у формуванні стійкості до деструктивного впливу зовнішнього середовища. Засилля негативної інформації, страх за майбутнє та втрати можуть породжувати апатію чи навіть агресію. Батьки мають допомогти своїм дітям критично сприймати інформацію, яку вони отримують з медіа чи від оточення. Варто навчити підлітків розрізняти правдиву інформацію від маніпуляцій, а також акцентувати увагу на позитивних прикладах людяності, співчуття та єдності. Це не лише допомагає підліткам зберігати психологічну рівновагу, а й формує у них здатність фільтрувати

зовнішній вплив, вибираючи ті ідеї та цінності, які відповідають їхнім внутрішнім переконанням.

Ще одним важливим напрямом підтримки є розвиток емоційного інтелекту. Батьки можуть допомогти підліткам навчитися розпізнавати власні почуття, розуміти причини свого настрою та адекватно реагувати на виклики. Це створює основу для формування таких цінностей, як емпатія, самоконтроль, вміння налагоджувати здорові стосунки з іншими. Для цього батькам варто використовувати приклади з реального життя, художню літературу, кінофільми чи особисті історії, які демонструють різні варіанти поведінки в складних ситуаціях. Обговорення таких прикладів допомагає підліткам зрозуміти, як їхні рішення впливають на оточуючих, і стимулює до розвитку усвідомленості.

Окрему увагу слід приділити створенню атмосфери безпеки та стабільності в родині. Війна створює відчуття хаосу і непевності, тому батьки мають забезпечити для підлітків хоча б часткову стабільність через родинні традиції, режим дня та спільні заняття. Спільне проведення часу, обговорення планів на майбутнє, активна участь у спільних проектах (наприклад, допомога переселенцям чи іншим сім'ям) допомагає підліткам зосередитися на позитивних моментах і зберігати віру в краще.

Не менш важливо підтримувати особистісний розвиток підлітків, створюючи умови для їхнього самовираження. Це можуть бути заняття творчістю, спортом, громадською діяльністю чи волонтерством. Батьки повинні заохочувати своїх дітей до активного пошуку себе, допомагати визначати сильні сторони та мотивувати до розвитку нових навичок. Такі заняття дозволяють підліткам не лише розвиватися як особистості, а й отримувати досвід, який допоможе їм побудувати власну систему цінностей.

Особливу роль відіграє емоційна підтримка підлітка у період кризових ситуацій. Батьки повинні виявляти чутливість до стану дитини, вчасно помічати ознаки стресу, тривожності чи депресії та надавати необхідну допомогу. У випадках, коли емоційний стан підлітка викликає серйозне занепокоєння, не слід вагатися звертатися до психолога чи психотерапевта. Дитина має знати, що її

почуття не є ганебними чи неправильними, і що вона завжди може розраховувати на допомогу.

Формування позитивних ціннісних орієнтацій у підлітків під час війни є складним, але надзвичайно важливим завданням. Батьки можуть стати головною опорою для своєї дитини, допомагаючи їй зрозуміти, що навіть у найважчі часи людина може залишатися вірною своїм принципам і знаходити силу для добрих вчинків. Підтримка, любов і приклад батьків є тими основами, які допоможуть підліткам не лише подолати труднощі сьогодення, а й сформувати міцний фундамент для щасливого та осмисленого майбутнього.

Життя на територіях, де відбуваються бойові дії, створює надзвичайно складні умови для повсякденного існування, особливо для сімей із дітьми. У таких обставинах батьки стикаються з важливим завданням – забезпечити дітям не лише фізичну безпеку, а й психологічну підтримку, що допоможе зберегти їхнє емоційне та моральне здоров'я. Підлітки, які переживають цей складний період свого розвитку, особливо потребують допомоги у формуванні позитивних ціннісних орієнтацій, адже це стане основою для їхньої стійкості та впевненості у майбутньому. У цьому контексті роль батьків є ключовою, оскільки саме вони залишаються головними орієнтирами у житті дитини.

Перш за все, батьки повинні зосередитися на створенні максимально безпечного середовища для своїх дітей. Навіть якщо повна фізична безпека не завжди можлива в умовах війни, важливо організувати простір, у якому дитина почуватиметься максимально захищеною. Це може бути кімната чи інше місце в домі, облаштоване як укриття. Регулярні розмови про правила безпеки, які зберігають життя під час обстрілів чи інших небезпечних ситуацій, повинні відбуватися спокійно та без залякувань. Підлітки повинні чітко розуміти алгоритми дій, але одночасно відчувати, що батьки тримають ситуацію під контролем. Це зміцнює їхню довіру до дорослих і зменшує рівень тривоги.

Дуже важливим є емоційний стан самих батьків. Діти, а особливо підлітки, дуже чутливо реагують на поведінку дорослих, копіюючи їхню реакцію на стрес. Якщо батьки демонструють паніку чи апатію, це може посилити почуття тривоги у

дітей. Тому важливо навчитися регулювати власний емоційний стан, навіть якщо ситуація є надзвичайно важкою. Підтримання спокою, рівноваги та впевненості у своїх силах дає підліткам приклад того, як можна зберігати стійкість перед обличчям викликів. Для цього батькам можуть допомогти прості техніки емоційної регуляції: дихальні вправи, фізична активність, а також звернення до психологів чи кризових служб у разі потреби.

Щоденне спілкування в сім'ї має стати основою для підтримки підлітків. У ситуаціях, коли страх і невизначеність домінують, дуже важливо, щоб дитина відчувала: її почуття є нормальними і прийнятними. Батьки мають слухати своїх дітей уважно, без осуду, і давати можливість говорити про їхній страх, злість чи сум. Часто сам факт, що підліток може виговоритися і бути почутим, приносить значне полегшення. Важливо запевняти дітей у тому, що їхні почуття є природною реакцією на ненормальні обставини, і допомагати їм знаходити способи впоратися з емоційним навантаженням.

Одним із важливих завдань батьків є підтримка режиму дня. Попри труднощі, пов'язані з перебуванням у зоні бойових дій, слід намагатися зберегти структуру повсякденного життя. Регулярність у харчуванні, сні, навчанні чи інших заняттях допомагає дитині відчувати, що є аспекти життя, які залишаються стабільними навіть у кризовий час. Режим дає відчуття контролю і впорядкованості, що є надзвичайно важливим для зниження рівня стресу.

Також батькам варто заохочувати підлітків до активної участі в корисних справах. У складних умовах війни дуже важливо, щоб дитина не відчувала себе пасивною жертвою обставин, а мала можливість впливати на ситуацію хоча б у невеликих масштабах. Це може бути допомога сусідам, участь у волонтерських ініціативах, підтримка молодших дітей чи родини. Такі дії формують у підлітків цінності відповідальності, взаємодопомоги та гуманізму. Окрім того, вони допомагають відчувати власну важливість і значущість, що є критично важливим для формування позитивного світогляду.

Батькам слід також обмежувати вплив деструктивної інформації на своїх дітей. Надмірне споживання новин, особливо негативного змісту, може посилювати тривожність та створювати відчуття безвиході. Варто обговорювати новини разом із підлітком, пояснюючи контекст подій і акцентуючи увагу на позитивних прикладах людяності, героїзму та єдності. Це допоможе дітям бачити не лише жахи війни, а й розуміти, що навіть у найскладніші часи люди здатні на добрі та значущі вчинки.

Особливу увагу батьки повинні приділяти створенню умов для емоційного розвантаження підлітків. Це може бути творчість, спорт, ігри чи будь-яка інша діяльність, яка допомагає дитині висловлювати свої почуття та знижувати рівень стресу. Навіть у важких умовах можна знайти способи для таких занять, наприклад, спільний малюнок, розмови про улюблені фільми чи книги, виконання фізичних вправ у безпечному місці. Такі активності сприяють емоційному відновленню та підтримують відчуття нормальності життя.

Ще одним ключовим аспектом є підтримка духовних цінностей. Розмови про смисл життя, віру, моральність і людяність допомагають підліткам знаходити опору у складний час. Батьки можуть ділитися власними переконаннями, розповідати історії про людей, які зберегли гуманність у важких обставинах, а також наголошувати на значенні таких цінностей, як любов, дружба, співчуття та допомога. Це не лише формує світогляд дитини, а й додає їй внутрішньої сили.

Батькам, які перебувають у зоні бойових дій, необхідно розуміти, що їхня підтримка є найважливішою для дитини. У такі моменти сім'я стає тим осередком, який допомагає зберігати емоційну рівновагу, формувати стійкість і плекати надію. Демонструючи любов, розуміння і турботу, вони можуть допомогти своїм дітям не лише подолати труднощі, а й зберегти здатність до розвитку та формування позитивних цінностей навіть у найважчих умовах.

Евакуація за кордон унаслідок війни стає для сімей складним і виснажливим випробуванням. Втрата звичного середовища, розлука з рідними, мовний і

культурний бар'єри створюють додатковий стрес, особливо для підлітків. У цей час для батьків надзвичайно важливо забезпечити дітям підтримку, яка допоможе їм адаптуватися до нового життя, зберігати зв'язок із рідною культурою та формувати позитивні ціннісні орієнтації. Це завдання потребує терпіння, уваги й чіткого розуміння потреб дитини в умовах змін.

Перш за все, батьки повинні усвідомлювати, що підліток переживає не лише зовнішні труднощі, пов'язані з новою країною, але й внутрішні кризи. Це може бути почуття втрати дому, відчуження, тривога через невизначеність майбутнього, а також складнощі в соціалізації. У цей період батьки мають стати для дитини джерелом стабільності та емоційної підтримки. Важливо не применшувати її переживання, а навпаки – визнавати їхню значущість і надавати можливість відкрито говорити про свої страхи, сум чи труднощі. Щира розмова дозволяє підлітку відчувати, що він не самотній, а його проблеми є нормальними для ситуації, у якій він опинився.

Наступним кроком є допомога в адаптації до нового середовища. Батьки мають активно підтримувати дитину у вивченні мови, знайомстві з новою культурою та встановленні контактів із місцевими людьми. Це може включати заохочення до відвідування гуртків, спортивних секцій чи волонтерських організацій, де підліток може знайти друзів і почати відчувати себе частиною нового суспільства. Водночас важливо підтримувати зв'язок із рідною культурою, адже це зберігає відчуття ідентичності. Батьки можуть разом із дітьми читати українські книги, дивитися фільми, відзначати національні свята, слухати українську музику чи брати участь у подіях українських громад за кордоном.

Особливу увагу слід приділити підтримці навчання. Багато підлітків стикаються з труднощами в новій системі освіти через мовний бар'єр чи інші відмінності. У цій ситуації важливо допомогти дитині поступово адаптуватися до нових вимог, не вимагаючи негайних високих результатів. Якщо можливо, батьки можуть підтримувати продовження навчання в українських онлайн-школах, щоб

підліток не втрачав зв'язку з рідною системою освіти. Це також допоможе йому зберегти відчуття зв'язку з домом і полегшить можливе повернення в майбутньому.

Щоденна структура життя є ще одним важливим аспектом, який допоможе дитині впоратися з емоційними викликами. Батькам варто створити чіткий розклад, який включатиме навчання, відпочинок, фізичну активність і спільний час із родиною. Регулярність дає підліткам відчуття контролю над своїм життям і знижує рівень тривожності. Спільне проведення часу, наприклад прогулянки, приготування їжі чи розмови, сприяє зміцненню зв'язку між батьками та дітьми, що є важливим у період адаптації.

Батьки також повинні акцентувати увагу на формуванні позитивного ставлення до нового досвіду. Незважаючи на труднощі, переїзд може стати можливістю для розвитку дитини, розширення її кругозору та здобуття нових навичок. Батьки можуть говорити про переваги, які відкриває життя в іншій країні, але при цьому не знецінювати біль втрати. Варто показувати дитині приклади того, як новий досвід допомагає зростати та долати труднощі, не забуваючи підкреслювати важливість пам'ятати про своє коріння.

Для формування позитивних ціннісних орієнтацій надзвичайно важливим є збереження української ідентичності. Підлітки, які опинилися за кордоном, можуть відчувати розрив між своєю рідною культурою та новим середовищем. Батьки мають підтримувати почуття гордості за свою національність, розповідати про українську історію, культуру, традиції, заохочувати до вивчення української мови. Залучення до діяльності української діаспори, участь у культурних заходах чи навіть проста розмова про спільні українські цінності допоможуть дитині зберегти свою самоідентичність і сформувати здорове ставлення до своєї нації.

Крім того, батьки повинні навчити підлітків відповідально ставитися до інформації. У чужій країні діти можуть стикатися з різними упередженнями чи дезінформацією про Україну. Важливо навчити підлітка критично аналізувати інформацію, розповідати про реальні події та пояснювати їхній контекст. Це

допоможе дитині відчувати впевненість у своїй позиції та розуміти, як відповідати на виклики, пов'язані з інтеграцією в нове середовище.

Ще одним важливим аспектом є підтримка емоційного здоров'я. Підлітки можуть відчувати тривожність, провину за те, що вони залишили країну, або сум за домом. У таких випадках батьки повинні виявляти максимальну чутливість і за потреби звертатися до професійних психологів. Дитина має знати, що її почуття є нормальними, а звернення за допомогою не є проявом слабкості. Батьки можуть також залучати підлітків до активностей, які допомагають знижувати рівень стресу: заняття спортом, творчістю, медитацією чи прогулянки на природі.

Нарешті, батькам слід демонструвати надію та оптимізм. Незважаючи на складнощі, дитина повинна бачити, що навіть у найважчі часи можна зберігати віру в майбутнє. Батьки можуть говорити про плани, мрії та цілі, акцентуючи увагу на тому, що разом вони подолають усі труднощі. Така позиція допоможе підлітку зберігати внутрішню силу й формувати позитивне ставлення до життя.

Таким чином, батьки, які виїхали за кордон із дітьми, відіграють вирішальну роль у допомозі своїм підліткам адаптуватися до нових умов і зберегти внутрішню стійкість. Любов, підтримка, увага до потреб дитини та активне збереження зв'язку з рідною культурою є тими ключовими чинниками, які допоможуть підлітку не лише впоратися з викликами, а й сформувати міцний фундамент для подальшого розвитку та самореалізації.

3.3. Рекомендації для освітян і соціальних працівників щодо створення середовища, що сприяє розвитку цінностей

Сучасні умови, позначені кризовими явищами, викликаними війною, соціальними викликами та глобальними змінами, ставлять перед освітянами і соціальними працівниками завдання формування у дітей і молоді стійкої системи цінностей. Цей процес є важливим не лише для гармонійного розвитку особистості, а й для підтримки суспільної єдності, збереження національної ідентичності та

виховання свідомих громадян. Середовище, в якому перебувають діти та підлітки, відіграє ключову роль у формуванні їхніх моральних, етичних та культурних орієнтирів. Тому перед педагогами і соціальними працівниками стоїть завдання створення умов, які б стимулювали розвиток позитивних цінностей, формували емоційну стійкість і сприяли усвідомленню молоддю своєї ролі у суспільстві.

Першочерговим завданням освітян є створення атмосфери довіри і взаємоповаги у закладах освіти. Навчальний процес має ґрунтуватися на принципах рівності, емпатії та підтримки. Діти повинні відчувати, що їхні думки, почуття і досвід є важливими для дорослих. Для цього педагоги повинні активно слухати своїх учнів, створювати умови для відкритого діалогу та уникати авторитарних методів. Довіра між вчителем і учнем сприяє формуванню почуття безпеки, що є фундаментальним для розвитку моральних орієнтирів. Також важливо розвивати в учнів навички самовираження, даючи їм можливість відкрито ділитися своїми переживаннями та переконаннями.

Одним із ключових інструментів формування цінностей є використання інтерактивних методів навчання. Освітняни мають сприяти активному залученню учнів до обговорення етичних і моральних питань, пов'язаних із реальним життям. Наприклад, проведення уроків-дискусій, рольових ігор, аналізу життєвих ситуацій чи кейсів допомагає молоді не лише розуміти важливість певних цінностей, а й переносити їх у власний досвід. Такі методи стимулюють критичне мислення і сприяють глибокому усвідомленню моральних принципів.

Важливим аспектом роботи освітян і соціальних працівників є акцент на формуванні емоційного інтелекту. Емпатія, самоконтроль, розуміння емоцій інших людей – це ті навички, які лежать в основі багатьох важливих цінностей, таких як повага до інших, толерантність, відповідальність і взаємодопомога. Для розвитку цих навичок можна використовувати вправи на розпізнавання емоцій, обговорення почуттів персонажів книг чи фільмів, а також спільні заняття, які сприяють взаємодії між учнями. Такі підходи допомагають створити середовище, де кожен учень відчуває себе прийнятим, і це стимулює до формування позитивних цінностей.

Особливу увагу слід приділяти темі національної ідентичності та патріотизму. В умовах війни та кризових ситуацій ці аспекти набувають особливої актуальності. Проте патріотизм слід формувати не через нав'язування ідеологічних установок, а через усвідомлення учнями історичного контексту, культурної спадщини та значення національних цінностей. Вчителі можуть знайомити учнів із історіями видатних постатей, розповідати про подвиги українців у різні часи, організовувати заходи, присвячені національним святкам, чи залучати дітей до волонтерських ініціатив. Такий підхід допомагає виховувати гордість за свою країну, відповідальність за її майбутнє та розуміння цінності спільної боротьби за свободу.

Ще одним важливим аспектом є створення сприятливого середовища для розвитку толерантності та поваги до інших культур і поглядів. У сучасному світі діти та підлітки дедалі частіше стикаються з різноманітністю, і вміння поважати інших стає важливою навичкою. Освітняни можуть інтегрувати у навчальні програми теми про міжкультурний діалог, права людини, принципи недискримінації. Обговорення таких питань на уроках чи під час позакласної роботи сприяє формуванню гуманістичних цінностей і навчає молодь жити у світі, де різноманітність є силою, а не загрозою.

Соціальні працівники також відіграють важливу роль у формуванні середовища, що сприяє розвитку цінностей. Вони працюють із найбільш вразливими категоріями дітей, які можуть мати травматичний досвід, викликаний війною, втратою близьких чи переїздом. У таких випадках основною метою соціальних працівників є створення атмосфери підтримки і безпеки. Важливо проводити індивідуальну роботу з дітьми, допомагаючи їм долати негативні емоції та відновлювати довіру до оточення. Соціальні працівники можуть також організовувати групові заходи, спрямовані на згуртування дітей, формування відчуття єдності та важливості командної роботи. Це сприяє формуванню таких цінностей, як дружба, взаємоповага та вміння співпрацювати.

Особливого значення набуває тема психологічної підтримки в роботі з дітьми та підлітками. У кризових умовах діти можуть втрачати віру в себе, відчувати страх

чи апатію. Освітняни і соціальні працівники мають приділяти увагу розвитку в учнів упевненості у своїх силах, допомагати їм бачити свої досягнення і вчити долати труднощі. Це може бути реалізовано через участь дітей у спільних проектах, організацію виставок їхніх робіт, спортивні змагання чи інші заходи, які дають змогу кожній дитині відчувати себе успішною.

Ключовим елементом створення середовища, що сприяє розвитку цінностей, є активна взаємодія з батьками. Освітняни і соціальні працівники повинні співпрацювати з родинами, пояснювати важливість їхньої ролі у формуванні моральних орієнтирів дітей. Важливо залучати батьків до шкільного життя, проводити зустрічі чи семінари, присвячені вихованню цінностей, надавати консультації з приводу складних ситуацій. Така взаємодія допомагає створити єдине цілісне середовище, де дитина отримує підтримку і вдома, і в школі.

Окрім цього, педагоги і соціальні працівники повинні постійно вдосконалювати свої професійні навички, опановувати нові методи роботи, враховуючи сучасні виклики. Важливо бути відкритими до нових знань, проходити тренінги чи курси, які дозволяють краще розуміти потреби дітей у кризовий час і знаходити інноваційні підходи до виховання.

Таким чином, створення середовища, яке сприяє розвитку цінностей, є багатогранним завданням, що потребує комплексного підходу. Освітняни і соціальні працівники повинні поєднувати емоційну підтримку, інтерактивні методи навчання, розвиток емоційного інтелекту, акцент на національній ідентичності та формування толерантності. Лише через цілісну систему роботи можна забезпечити, щоб діти та молодь виростили свідомими, відповідальними і морально зрілими особистостями, здатними творити краще майбутнє для себе і своєї країни.

Війна в Україні призвела до масового переселення дітей та їхніх сімей, які вимушені покидати свої домівки, шукаючи безпеки в інших регіонах країни. Діти, які є внутрішньо переміщеними особами (ВПО), переживають серйозні стресові навантаження, що включають втрату звичного середовища, розлуку з рідними, адаптацію до нових умов та соціальних спільнот. У цих умовах освітняни та соціальні працівники відіграють ключову роль у створенні середовища, яке сприяє

емоційній стабільності, інтеграції, розвитку позитивних цінностей та формуванню у дітей відчуття підтримки й безпеки.

Одним із першочергових завдань для освітян є забезпечення доброзичливої атмосфери, яка допоможе дітям почуватися прийнятими. ВПО нерідко стикаються з відчуженням, непорозумінням або навіть упередженим ставленням з боку нових колективів, що може поглиблювати їхній стрес. Тому вчителям і вихователям важливо створити середовище, яке підкреслює рівність усіх учнів, незалежно від їхнього походження чи статусу. Доброзичливе ставлення, підтримка та акцент на згуртованості колективу сприяють формуванню довіри між дітьми. Вчителі можуть організовувати інтеграційні заходи, групові проєкти чи тематичні заняття, які сприятимуть знайомству учнів одне з одним і формуванню дружніх стосунків.

Важливо приділити увагу індивідуальним потребам дітей, які є ВПО. Усі діти по-різному реагують на стресові події: хтось може бути замкненим, інші — демонструвати агресивність чи відмову від участі в колективних активностях. Освітняни мають виявляти чутливість до таких проявів і адаптувати свої підходи до кожної дитини. Наприклад, можна забезпечити можливість для індивідуальних занять або бесід, які допоможуть дитині висловити свої почуття та отримати необхідну підтримку. Водночас важливо створювати для таких дітей простір, де вони почуватимуться частиною колективу, але без тиску чи примусу.

Соціальні працівники, працюючи з ВПО, мають спрямовувати свої зусилля на створення комплексної підтримки для дітей і їхніх сімей. Важливо не лише допомагати дітям інтегруватися у нове середовище, а й працювати з батьками, які часто самі переживають сильний стрес. Соціальні працівники можуть проводити зустрічі з родинами, пояснювати, як підтримувати дітей у нових умовах, а також надавати їм інформацію про доступні ресурси: гуманітарну допомогу, психологічні консультації чи освітні програми. Робота з батьками сприяє створенню стабільного та безпечного середовища вдома, що позитивно впливає на емоційний стан дітей.

У роботі з ВПО освітянам і соціальним працівникам варто акцентувати увагу на збереженні у дітей їхньої ідентичності. Втрата домівки, звичного оточення та соціальних зв'язків може викликати у дитини відчуття розірваності з її корінням,

що негативно впливає на її самооцінку. У таких випадках важливо допомагати дітям зберігати зв'язок із їхнім минулим, заохочуючи розповідати про свою рідну домівку, традиції, друзів чи улюблені місця. Також варто підтримувати дітей у відновленні зв'язків із рідним середовищем через онлайн-спілкування чи листування з друзями. Водночас потрібно підкреслювати, що їхнє нинішнє місце перебування є тимчасовим і що вони не втратили своєї ідентичності, а лише розширюють свій досвід.

Окрім підтримки ідентичності, важливо сприяти адаптації дітей до нового середовища. У цьому процесі значну роль відіграє навчальний заклад, який для дитини може стати місцем стабільності. Вчителі повинні приділяти увагу навчанню соціальних навичок, таких як вміння спілкуватися, вирішувати конфлікти, долати труднощі у нових обставинах. Це допомагає дітям не лише краще інтегруватися у шкільний колектив, а й формує у них впевненість у власних силах. Крім того, варто організовувати заходи, які знайомлять дітей із культурними чи соціальними особливостями регіону, де вони зараз перебувають. Це зменшує рівень тривожності та сприяє кращій адаптації.

Ще одним важливим завданням є робота з травматичним досвідом. Діти, які є ВПО, часто мають травми, пов'язані із пережитими подіями: обстрілами, втратами, складними умовами евакуації. Для освітян і соціальних працівників важливо не лише виявляти ознаки травматизації, але й надавати адекватну підтримку. Це може включати застосування елементів арт-терапії, створення можливостей для вираження емоцій через творчість, ігри чи написання історій. У складних випадках варто залучати професійних психологів, які мають досвід роботи з травмою. Головне — допомогти дитині відчувати, що її почуття є нормальними і що вона не залишається сам на сам зі своїми переживаннями.

Водночас у роботі з дітьми ВПО необхідно акцентувати увагу на формуванні позитивного погляду на майбутнє. Часто у таких дітей виникає відчуття безнадії, що може впливати на їхню мотивацію до навчання, соціалізації чи саморозвитку. Освітняни та соціальні працівники мають активно підтримувати дітей у визначенні їхніх мрій, цілей та перспектив. Це може бути реалізовано через участь у проєктах,

які показують дітям, що навіть у складних умовах можна досягати успіхів, розвиватися та робити добрі справи для інших.

Крім того, важливо приділяти увагу розвитку у дітей цінностей солідарності, гуманізму та відповідальності. Підлітки ВПО часто відчують підтримку з боку громади, і це може стати базою для формування у них розуміння важливості допомоги іншим. Організація волонтерських проєктів, акцій підтримки чи збору допомоги для людей, які залишилися у зоні бойових дій, може стати важливим інструментом у формуванні таких цінностей. Це допомагає дітям відчувати себе частиною більшої спільноти, де кожен може робити свій внесок, незалежно від віку чи обставин.

Окрему увагу слід приділити збереженню зв'язку з батьками у роботі з підлітками. Підтримка родинного середовища є критично важливою, оскільки батьки залишаються головним джерелом стабільності для дітей. Освітняни та соціальні працівники можуть проводити тренінги для батьків, надавати рекомендації щодо створення вдома умов, які сприятимуть емоційній стабільності дітей, та допомагати у подоланні труднощів, пов'язаних із адаптацією. Робота з родинами дозволяє створити синергію між школою, соціальними службами та домом, забезпечуючи комплексний підхід до підтримки дитини.

Таким чином, освітняни та соціальні працівники, які працюють із підлітками, виконують важливу місію у створенні середовища, що сприяє їхньому емоційному відновленню, соціалізації та розвитку цінностей. Чутливий підхід, увага до потреб кожної дитини, підтримка ідентичності та стимулювання адаптації є ключовими елементами цієї роботи. Лише через згуртовані зусилля можна забезпечити, щоб діти, які переживають складний період, не лише справлялися з викликами, а й мали основу для гармонійного розвитку та формування світогляду, сповненого гуманізму та оптимізму.

Можна виділити наступні практичні аспекти, які педагоги та соціальні працівники можуть впроваджувати у своїй роботі:

1. Створення атмосфери емоційної безпеки

Практичний приклад: Впровадження ранкових або щотижневих зустрічей, де учні діляться своїми емоціями, спостереженнями чи досягненнями. Це можуть бути короткі круги довіри, у яких учні відповідають на питання, наприклад: *«Що зробило вас щасливими цього тижня?»* або *«Що вас турбує, і як ми можемо вам допомогти?»*.

Інструмент: Використання технік ненасильницького спілкування (Nonviolent Communication), що сприяють відкритому діалогу та знижують рівень напруги.

2. Інтерактивні методи навчання для формування цінностей

Практичний приклад: Проведення рольових ігор, які моделюють ситуації вибору. Наприклад, гра *«Дилема громадянина»*, де учні вирішують, як діяти в умовах обмежених ресурсів чи складних моральних обставин.

Інструмент: Використання методу кейс-стаді (case study), де діти аналізують реальні чи змодельовані ситуації, пов'язані з темами відповідальності, взаємодопомоги або справедливості.

3. Робота з травматичним досвідом

Практичний приклад: Арт-терапевтичні сесії, під час яких учні малюють, створюють аплікації або пишуть твори про те, що для них є символом безпеки чи підтримки. Після завершення творчої роботи проводиться обговорення, щоб діти могли поділитися своїми думками та переживаннями.

Інструмент: Використання методу "дерева цінностей", де діти малюють дерево, а на його гілках записують свої найважливіші цінності. Це сприяє рефлексії та формуванню позитивних орієнтирів.

4. Формування патріотичних цінностей

Практичний приклад: Організація заходів, присвячених героїчним вчинкам українців під час війни, таких як виготовлення стіннівок або створення мультимедійних проєктів. Наприклад, проєкт *«Герої серед нас»*, де діти досліджують історії про волонтерів, військових або звичайних громадян, які допомагають іншим.

Інструмент: Вивчення літературних творів або перегляд документальних фільмів, які акцентують увагу на цінності свободи, гідності та незалежності, з подальшим обговоренням.

5. Розвиток соціальних навичок та взаємопідтримки

Практичний приклад: Проведення проєктів групової взаємодії, таких як організація благодійних акцій для переселенців або збору гуманітарної допомоги для військових. Це можуть бути ініціативи типу *«Клас підтримки»*, де учні разом створюють пакунки зі словами вдячності для захисників або допомагають дітям із меншими можливостями.

Інструмент: Використання кооперативного навчання, де учні працюють у групах для досягнення спільної мети, одночасно розвиваючи навички спілкування та емпатії.

6. Підтримка родинної взаємодії

Практичний приклад: Організація сімейних днів у школі, під час яких батьки та діти беруть участь у спільних майстер-класах або спортивних заходах. Це сприяє зміцненню сімейних зв'язків та формуванню відчуття підтримки.

Інструмент: Проведення семінарів для батьків на тему: *«Як підтримати дитину під час війни»* з використанням психологічних технік для створення вдома середовища довіри й стабільності.

7. Інтеграція творчості та фізичної активності

Практичний приклад: Організація флешмобів чи виставок дитячих робіт, які відображають їхнє бачення миру та майбутнього України. Це дає дітям можливість не лише висловитися, але й відчувати себе частиною спільної справи.

Інструмент: Проведення занять із використанням методів креативної педагогіки, які спрямовані на розвиток уяви, мислення та самооцінки учнів через творчі завдання.

8. Підтримка позитивного погляду на майбутнє

Практичний приклад: Проведення тематичних уроків на тему «*Моє життя через 10 років*», де діти розробляють свої життєві цілі та описують, якими цінностями вони будуть керуватися у дорослому житті.

Інструмент: Використання техніки ментального моделювання, яка допомагає дітям уявити своє майбутнє, сфокусуватися на своїх сильних сторонах і можливостях, незважаючи на складні обставини.

Такі підходи та інструменти можуть стати невід'ємною частиною педагогічної та соціальної діяльності, спрямованої на підтримку дітей у часи війни. Це дозволить формувати у них позитивні цінності, розвивати стійкість до життєвих викликів та зміцнювати їхню впевненість у майбутньому.

Висновки до третього розділу

У ході проведеного дослідження визначено ключові аспекти, які впливають на формування ціннісних орієнтацій підлітків у контексті війни, а також обґрунтовано рекомендації, що можуть бути інтегровані у педагогічну і виховну роботу з урахуванням сучасних викликів. У розділі окреслено методи та стратегії, які дозволяють ефективно сприяти формуванню стійкої системи позитивних цінностей у підлітків, допомагаючи їм адаптуватися до кризових умов і зміцнювати їхню особисту життєстійкість.

По-перше, встановлено, що середовище, яке забезпечує емоційну безпеку, є основою для формування позитивних цінностей. Емпіричні дані вказують на те, що у кризових ситуаціях підлітки віддають пріоритет базовим цінностям, таким як безпека, сімейна підтримка та соціальна згуртованість. Отже, педагогічна діяльність має бути спрямована на створення атмосфери підтримки та взаємоповаги, яка сприяє емоційному відновленню дітей.

По-друге, розроблені рекомендації акцентують увагу на значенні інтерактивних методів навчання. Залучення підлітків до дискусій, рольових ігор,

аналізу життєвих ситуацій, пов'язаних із моральними дилемами, сприяє усвідомленню ними важливості гуманістичних цінностей, таких як взаємодопомога, відповідальність і патріотизм. Використання інтерактивних методик сприяє не лише когнітивному, але й емоційному залученню підлітків, формуючи у них стійкі переконання.

По-третє, у роботі наголошено на необхідності врахування індивідуальних потреб і досвіду кожної дитини. Педагоги та соціальні працівники повинні використовувати гнучкі підходи, які враховують індивідуальний рівень стресу, емоційну реакцію на події війни та вже сформовані ціннісні орієнтації. Це включає як індивідуальні консультації, так і групову роботу, спрямовану на зміцнення соціальних зв'язків.

По-четверте, особливу увагу приділено роботі з травматичним досвідом підлітків. Війна створює глибокі емоційні рани, які можуть викликати як зниження мотивації, так і схильність до ізоляції або агресії. У рекомендаціях пропонується активне застосування арт-терапії, творчих завдань, які допомагають дітям безпечно виражати свої емоції, а також інтеграція елементів психологічної підтримки у навчальний процес.

По-п'яте, важливим є розвиток патріотичних цінностей через інтеграцію відповідних тем у навчальні програми та позакласну діяльність. Війна пробуджує у підлітків розуміння значення таких категорій, як свобода, гідність і відповідальність перед суспільством. Водночас педагогам слід уникати примусового підходу, акцентуючи увагу на природному формуванні гордості за свою країну через позитивні приклади героїзму та солідарності.

Також у висновках акцентовано на важливості підтримки родинної взаємодії. Успішне формування позитивних цінностей у підлітків можливе лише за умови співпраці педагогів із сім'ями, які залишаються основним середовищем впливу на дитину. У роботі окреслено практичні інструменти для взаємодії з батьками, які дозволяють забезпечити стабільність і підтримку в родинному середовищі.

Загалом розроблені рекомендації спрямовані на те, щоб підвищити стійкість підлітків до зовнішніх викликів, допомогти їм зберігати позитивний погляд на майбутнє та розвивати систему цінностей, яка стане основою для їхнього гармонійного становлення як громадян і особистостей у складних соціальних умовах війни.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження підтверджують важливість врахування специфіки формування ціннісних орієнтацій підлітків у часи соціальних криз, таких як війна. У роботі було проведено теоретичний аналіз, емпіричне дослідження та розроблено практичні рекомендації для різних груп, що взаємодіють із підлітками: педагогів, соціальних працівників та батьків. Нижче наведено ключові висновки, отримані в ході виконання магістерської роботи.

Теоретичні аспекти формування ціннісних орієнтацій. Підлітковий вік є ключовим періодом у становленні цінностей, оскільки саме в цей час відбувається активна соціалізація та формування моральних і етичних установок. Аналіз літератури свідчить, що ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом зовнішніх (сім'я, школа, соціальне середовище) та внутрішніх чинників (емоції, потреби, когнітивні структури). Умови війни змінюють ієрархію цінностей, акцентуючи увагу на базових потребах, таких як безпека, здоров'я та соціальна підтримка^{**}. В ході дослідження виявлено, що підлітки, які перебувають у кризових умовах, віддають перевагу термінальним цінностям, таким як "здоров'я", "сімейне благополуччя" та "матеріальна стабільність". Інструментальні цінності, що отримали високу оцінку, включають "самоконтроль", "життєрадісність" і "вихованість". Це свідчить про прагнення підлітків до стабільності та внутрішньої гармонії в умовах зовнішнього хаосу .

Психологічні головних особливостей формування ціннісних орієнтацій у часи війни є схильність підлітків до індивідуалізації своїх цінностей. Було зафіксовано зменшення акценту на колективних інтересах і збільшення уваги до особистих потреб, що є адаптивною реакцією на кризову ситуацію .

Соціальні чинники. Середовище суттєво впливає на його систему цінностей. Школа, як освітній і соціальний простір, залишається головним фактором соціалізації, навіть у кризових умовах. Навчальні заклади повинні адаптувати свою діяльність до нових реалій, створюючи умови для емоційної підтримки та розвитку моральних орієнтирів .

Рекомендації для педагогів і соціальних працівників результати дослідження розроблено рекомендації, які включають:

Використання інтерактивних методів навчання, що стимулюють критичне мислення та усвідомлення цінностей.

Проведення групових і творчих занять для зниження рівня тривожності.

Інтеграцію тем, пов'язаних із гуманістичними цінностями та національною ідентичністю, у навчальний процес .

Рекомендації для батьків. Підтримка батьками емоційної є ключовим фактором у формуванні її системи цінностей. Важливо зберігати сімейні традиції, підтримувати відкритий діалог із підлітками та акцентувати увагу на важливості таких цінностей, як взаємодопомога, підтримка та любов .

Наукова новизна. Дослідження формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах війни дозволяє зрозуміти вплив кризових ситуацій на психологію молодого покоління. Ці результати є актуальними не лише для українського контексту, а й для світової психологічної науки, що вивчає адаптацію дітей і молоді до надзвичайних ситуацій .

Отримані результати підтверджують, що в умовах війни пріоритетними для підлітків є базові цінності, пов'язані з безпекою та соціальною підтримкою. Разом із тим зберігається значення інструментальних цінностей, які сприяють адаптації до умов невизначеності. Практичні рекомендації, розроблені в ході роботи, спрямовані на створення середовища, що підтримує розвиток моральних орієнтирів і сприяє гармонійному формуванню особистості навіть у кризових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку та саморозвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка та психологія.-2.-С.49-57.
2. Боришевський М. Й. Національні цінності у структурі громадянської свідомості та самосвідомості особистості // Ціннісні орієнтації у громадянському становленні особистості.- Дрогобич: Відродження, 1998. 12 с
3. Булах І.С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка / І.С.Булах//Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент-2009.№1.-С.115-131.
4. Горбенко О.В. Процес інтеріоризації, ідентифікації, інтерналізації як складова частина психолого-педагогічного механізму вивчення східних бойових мистецтв серед студентської молоді.Pedagogy of Physical Culture and Sports <http://www.sportpedagogy.org.ua>
5. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості / Л.О. Коберник //Наука і освіта.-2008.-4-5.С.28-33
6. Кузьницька І. Ціннісні орієнтації дітей молодшого шкільного віку. / І.Кузьницька //Вісник ХНПУ імені Г.Сковороди.-2016-№4.-С.11-14
7. Малакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. Український соціум.-2002-..№1.-С.9-11
8. Максимчук Н.П. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 21 с. 18.
9. Матяж С.В. Березянська А.О.. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Миколаїв, 2013. Вип. 213. Т. 22

10. Мартинюк О.А. Прагнення консолідації та плекання самобутності як чинники формування самосвідомості. Габітус. Науковий журнал. Випуск 13. Т. 1. Одеса 2020. С. 162-167.
11. Максим О.В. Формування ціннісних орієнтацій як механізм ресоціалізації девіантів. <https://lib.iitta.gov.ua>
12. Міненко О.О. Професійне становлення практичного психолога як система парадигмальних змін/О.О. Міненко//Вісник Харківського Національного Університету. 2002 рік-№550. С. 209-211
13. Москаленко О.В. Структурні компоненти ціннісно –сміслової сфери особистості / О.В. Москаленко // Вісник Національного технічного університету України. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2016.-№1(37).- С. 91-98.
14. Миловатий Н.Ф. Соціологія молоді :Курс лекцій. Київ: МАУП, 1999. 224 с.
15. Михайлишин У. Б., 2017 Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв’язання. Харків, 2017 51с.
16. Носенко Э.Л., Фролова Н.В. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (психологический аспект). Днепропетровск : Навчальна книга, 1999. 168 с.
17. Основи філософії : навчальний посібник / за. ред. М.Ф. Шмиголя. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 412 с. 27.
18. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. Психологія і суспільство. 2005. № 4. С. 98–120.
19. Панчук Н.П. Особистісні ціннісні орієнтації як результат самовизначення майбутнього фахівця. Проблеми сучасної психології. 2014. № 23. С. 532–541
20. Подолянчук Д.С. Чинники формування ціннісних орієнтацій студентів, які беруть участь у волонтерському русі. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 1. С. 168–172.
21. Пірен М. Ціннісні орієнтації молоді в українському суспільстві на сучасному етапі / М. Пірен, О. Цілюрик // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 213–218

22. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. : П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с..
23. Романюк Л В. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2004. 22 с.
24. Савельчук І.Б. Соціальні очікування молоді: від теоретичного осмислення до практичного застосування у воєнний та післявоєнний період. *Social Work and Education*.2022. Vol.9. No.1. С.113-121
25. Савчин М. Духовний потенціал особистості.Івано-Франківськ.Плай.2001.205 с.
26. Сошина Ю. М. Цінності та ціннісні орієнтації в системі ціннісно-сміслової сфери підлітка. Проблеми сучасної психології. 2013. Вип. 22. С. 530–539
27. Сокурянська Л.Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації : автореф. дис. ... докт. соціол. наук. 22.00.04. Харків, 2007. 38 с.
28. Сокурянська Л. Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського сту- ГАБІТУС 270 Випуск 19. 2020
29. Тарабасова Л.Г.Виховання у підлітків сімейних цінностей./Л.Г.Тарабасова //Вісник Харківського Національного Університету.2019 рік-№2(36) С.54-57
30. Український психологічний хаб.<https://www/psykholoh/com.post>
31. Удовенко Ю.М. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій. Український психологічний журнал.2017.№1(3).С.165-176.
32. Українське студентство у пошуках ідентичності / за ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурянської. Харків, 2012. С. 271–331
33. Хамініч О.В. Резілієнтність:життестійкість чи життєздатність.Науковий вісник Херсонского Державного Університету.2016.т.2.Вип.6.С 160-167

34. Хоменко К.В. Теоретичний аналіз розвитку наукових уявлень про проблеми цінності особистості / К.В. Хоменко // Вісник ОНУ ім. Мечнікова. Психологія. 2017. - №3(28) С. 109-119

35. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. МОНУ. 2019. № 63. URL: <http://mon.gov.ua>.

36. Чиханцова О.А. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. Проблеми сучасної психології. 2018. Вип. 42. С. 211-231

37. Цінності української молоді: результати соціологічного дослідження. Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2016. 91 с.

38. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості / Ю. Шайгородський / 2019. - №1(56). - С. 9-12.

39. Шиделко А.В. Ціннісні орієнтації як чинник формування майбутнього фахівця у ПТНЗ. УДК 37

40. Юнг Н.В., Розенберг І.Л., Калашник С.К. Система ціннісних орієнтацій при побудові життєвої перспективи у юнацькому віці. Габітус. 2020. № 19. С. 202–208.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тест » Ціннісні орієнтації» М.Рокіча (RVS) в модифікації Б.Круглова

Структура. Методика вивчення ціннісних орієнтацій М.. Рокича призначена для прямого ранжування переліку цінностей. Автор відзначає два класи цінностей:

термінальні - переконаність, що певна кінцева мета існування конкретної людини варта, щоб до неї прагнути;

інструментальні - переконаність, що певний образ дії або особистісні якості мають переваги в будь-якій ситуації.

Такий поділ відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі та цінності-засоби.

Порядок роботи. Опитуваний отримує два списки цінностей (по 18 у кожному): на аркушах паперу (за алфавітом) або на картках. У списках він присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розташовує за ступенем значущості. Робота з картками дає надійніші результати. Спочатку пропонується перелік термінальних, а потім інструментальних цінностей.

Інструкція.

Вам будуть запропоновані картки. Завдання полягає в тому, щоб розкласти їх у порядку значущості ваших життєвих принципів.

Кожна цінність зазначена на окремій картці. Уважно прочитайте картки і оберіть найбільш значущу для вас, покладіть її на перше місце. Потім оберіть другу за значущістю цінність і покладіть її після першої. Те саме зробіть з рештою карток. Найменш важлива залишиться останньою і отримає 18 місце.

Працуйте вдумливо, не поспішаючи. Якщо під час роботи у вас зміниться точка зору, то картки можна буде поміняти місцями. Кінцевий результат має відображати вашу реальну позицію.

Стимульний матеріал

Список А (термінальні цінності):

- активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);

- життєва мудрість (зрілість суджень, здоровий глузд як наслідки життєвого досвіду);
- здоров'я (фізичне та психічне);
- цікава робота;
- краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві);
- кохання (духовна та фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- гарні і вірні друзі;
- суспільне визнання (повага оточення);
- пізнання (можливість поглиблення власної освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуального розвитку);
- продуктивне життя (максимальне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне зростання);
- розваги (приємне проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність суджень і вчинків);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (розвиток та вдосконалення інших, усього народу, людства);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів).

Список В (інструментальні цінності):

- охайність, здатність тримати речі в належному вигляді, порядок у справах;
- вихованість (гарні манери);
- високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання);

- життєрадісність (почуття гумору);
 - виконавська дисципліна;
 - незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
 - непримиримість до недоліків у собі та в інших;
 - освіченість (широта знань, висока загальна культура);
 - відповідальність (почуття обов'язку, здатність тримати);
 - раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення);
 - самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
 - сміливість у захисті власної позиції;
 - розвинена воля (здатність наполягти на своєму, не пасувати перед труднощами);
 - терпимість (до поглядів і думок інших, уміння пробачати іншим їх помилки);
 - широта поглядів (уміння зрозуміти позицію іншого, поважати смаки, звичаї, звички інших);
 - чесність (щирість, правдивість);
 - ефективність у справах (працелюбство, продуктивність у праці);
- здатність до співпереживання (турботливість).

Аналіз вибірки

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на критерії їх групування опитуваним у змістовні блоки. Наприклад, є конкретні й абстрактні цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності спілкування, цінності справи, індивідуалістичні і конформістські цінності, цінності самоствердження, цінності прийняття інших тощо. Це далеко не всі варіанти суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог має зрозуміти індивідуальні закономірності. Якщо не вдається виявити жодної закономірності, то це може свідчити про несформовану в опитуваного систему цінностей або про нещирі відповіді.

Спосіб обстеження

Обстежувати краще індивідуально, але можлива також групова робота

Бланк відповідей

П. І. Б. _____ стат'я _____ вік _____ .

Дата обстеження _____

Інструкція для опитуваних.

Пронумеруйте запропоновані твердження в порядку значущості ваших життєвих принципів.

Уважно прочитайте кожне твердження й оберіть найбільш значуще для вас. Напишіть проти нього цифру 1. Потім оберіть другу за значущістю цінність і напишіть проти неї цифру 2. Те саме зробіть з рештою тверджень. Найменш важливе залишиться останнім і отримає 18 місце.

Працуйте вдумливо, не поспішаючи. Якщо під час роботи у вас зміниться точка зору, то номер твердження можна буде виправити. Кінцевий результат має відображати вашу реальну позицію.

Твердження групи А

Порядковий номер значущості

Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя)
 Життєва мудрість (зрілість суджень, здоровий глузд, які є наслідком життєвого досвіду)
 Здоров'я (фізичне та психічне)
 Цікава робота
 Краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві)
 Кохання (духовна та фізична близькість з коханою людиною)
 Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)
 Гарні і вірні друзі
 Суспільне визнання (повага оточення)
 Пізнання (можливість поглиблення власної освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуального розвитку)
 Продуктивне життя (максимальне використання своїх можливостей, сил і здібностей)
 Розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне зростання)
 Розваги (приємне проведення часу, відсутність обов'язків)
 Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)
 Щасливе сімейне життя
 Щастя інших (розвиток та вдосконалення інших, усього народу, людства)
 Творчість (можливість творчої діяльності)

Упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів)

Твердження групи Б

Порядковий номер значущості

Охайність, здатність тримати речі в належному вигляді, порядок у справах
Вихованість (гарні манери)

Високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання)

Життєрадісність (почуття гумору)

Виконавська дисципліна

Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)

Непримиримість до недоліків у собі та з інших

Освіченість (широта знань, висока загальна культура)

Відповідальність (почуття обов'язку, здатність тримати слово)

Рационалізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення)

Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)

Сміливість у захисті власної позиції

Розвинена воля (здатність наполягти на своєму, не пасувати перед труднощами)

Терпимість (до поглядів і думок інших, уміння пробачати іншим їх помилки)

Широта поглядів (уміння зрозуміти позицію іншого, поважати смаки, звичаї, звички інших)

Чесність (щирість, правдивість)

Ефективність у справах (працелюбство, продуктивність у праці)

Здатність до співпереживання (турботливість)

Опитувальник для визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій О.С.Недибалюк, Н.Ю.Максимова

Порядок роботи: (варіант для групового обстеження)

Роздавши бланки, психолог зачитує твердження, намагаючись дотримуватися швидкого темпу, при цьому необхідно слідкувати за тим щоб всі діти встигали записувати відповідь. Інтонація, з якою зачитуються твердження має бути нейтральною.

Інструкція

Психолог звертається до дітей: «Доброго дня! Я пропоную вам взяти участь у науковому дослідженні. Ми вивчаємо сучасних підлітків, їхнє ставлення до різних сторін життя. Зараз я зачитаю речення, а ви, будь ласка, дайте відповідь: «так» – якщо 12 ви згодні з твердженням, «ні» – якщо не згодні. Зауважте, що серед цих тверджень немає правильних чи неправильних, нас просто цікавить ваша думка. Обробка результатів буде проводитися узагальнено, тому підписувати листочки необов'язково»

Стимульний матеріал

1. Я завжди виконую свої обіцянки.
2. Для мене дуже важливо знайти роботу, яка буде цікавою.
3. В житті важливо допомагати іншим людям.
4. Тільки заможні люди варті поваги.
5. Найважливіше – мати владу над людьми.
6. Головне в житті – все робити за правилами.
7. Добре, коли турнікет в метро не працює, я пройду безкоштовно.
8. Нестерпно нудно, якщо робота не до душі.
9. Треба зважати на інтереси інших людей, коли досягаєш свого.
10. Все можна купити за гроші.
11. Я злюся, якщо хто-небудь не підкоряється моїм вимогам.
12. Важливо дотримуватися громадського порядку.

13. Важливо, щоб робота була цікавою, а не те, скільки за неї платять.
14. Треба пробачати тих, хто тебе образив.
15. Гроші є головною цінністю в житті.
16. Якщо на мене кричать, я завжди стримуюсь.
17. Мені подобається керувати іншими.
18. Я завжди буду платити за проїзд, навіть якщо впевнений, що не буде контролерів (за необхідності, пояснити: «на зупинці я зайшов, а контролер вийшов»).
19. Потрібно поважати батьків і літніх людей.
20. Я прагну навчитись робити те, що потрібне людям.
21. Я намагаюсь завжди бути чемним.
22. Я хочу працювати там, де мені будуть давати хабарі.
23. Я завжди приходжу в школу без запізнення.
24. Мені легко змусити інших робити те, що я хочу.
25. Я завжди говорю правду.
26. Головне – це відмінний результат праці, незалежно від оплати.
27. Треба бачити в людях, перш за все, хороше.
28. Найгірше – це відсутність грошей.
29. Мені подобається вказувати іншим, що вони повинні робити.
30. Можна робити те, що хочеш, навіть якщо інші це засуджують.
31. Я завжди про все розповідаю своїм батькам.
32. Спершу треба робити приємне для себе, а потім вже для інших.

Для фіксації відповідей використовується бланк (Таблиця 1)

Таблиця 1.

Бланк для внесення відповідей на питання опитувальника

№	Відповідь «так» або «ні»	№	Відповідь «так» або «ні»
1		17	
2		18	
3		19	
4		20	
5		21	
6		22	
7		23	
8		24	
9		25	
10		26	
11		27	
12		28	
13		29	
14		30	
15		31	
16		32	

Інструкція

Після того, як учні завершили роботу, варто зібрати їхні бланки для обробки (в тому варіанті, якщо метою дослідження є визначення тенденції групи в цілому). Якщо школярам потрібно повідомити результати, вони самі можуть провести обробку самостійно. Після підрахунку балів, психолог пропонує запам'ятати свій коефіцієнт, збирає листочки і зачитує результат 14 обстеження відповідно до

коефіцієнту. Далі докладно описано, який опис коефіцієнта призначений для повідомлення учням

. Обробка результатів.

. За кожну відповідь (Таблиця 1), яка співпадає зі значенням в Таблиці 2 ставиться 1 бал.

Таблиця 2.

Бланк оцінювання відповідей

№	Назва шкали	Номер твердження
1	Ставлення до роботи «так»	2, 8, 13, 20, 26.
2	Ставлення до інших людей «так»	3, 9, 14, 27; «ні» – 32.
3	Ставлення до грошей «так»	4, 10, 15, 22, 28
4	Ставлення до влади «так»	5, 11, 17, 24, 29
5	Ставлення до соціальних норм «так»	6, 12, 19, 21, 30
6	Соціальна бажаність «так»	1, 16, 18, 23, 25, 31; «ні» - 7

Опитувальник ціннісних орієнтацій апробовано на учнях загальноосвітньої школи (273 особи). Учні, які набирають за шкалою соціальної бажаності 5-7 балів, не підлягають обробці (15% від загальної кількості опитаних осіб). Враховуються тільки ті відповіді учнів (232 особи), які за цією шкалою набрали від 0 до 4 балів включно.